

Zapomniani
w rodzinnej Wielowsi
3. Georg Siske

Piastów 2021

1. Barnard i Michael Gratz
2. Siegfried Stein

Paweł Pachciarek

Zapomniani
w rodzinnej Wielowski
3. Georg Siske

Aneks do:
Ks. Stefan Łysik
Krótki zarys historii parafii Wielowieś,
powiat Gliwice

Piastów 2021
Wydano nakładem autora

Tytuł oryginału

Zapomniani w rodzinnej Wielowsi. 3. Georg Siske

© Paweł Pachciarek, 2021

Publikacja chroniona prawami autorskimi. Ani całość tej publikacji, ani żaden jej fragment nie mogą być - poza dozwolonym użyciem chronionych utworów - publikowane bądź powielane bez pisemnej zgody Autora.

Zdj. na okładce

Pocztówka (reprodukcja – Antykwariat P.H.BALTAZAR). Panorama Wielowsi z lotu ptaka (z zachodu na wschód), wzdłuż ulicy Głównej, wówczas Dorfstraße.

Opracował i wydał

Paweł Pachciarek

ul. Ogińskiego 16/48

05-820 Piastów

tel.: 693 846 043

e-mail: pracowniacalamus@gmail.com

www.pracowniacalamus.pl

ISBN 978-83-954934-0-9

Wprowadzenie

W źródłach i opracowaniach na temat wsi i parafii Wielowieś wspomina się o wielu osobach, które kształtowały jej losy sięgające w zamierzoną przeszłość. Z zachowanej, ale wciąż niewydanej, kroniki szkolnej i kościelnej parafii Wielowieś, *Schul und Gemeinde-Chronik der Parochie Langendorf*, założonej przez nauczyciela Antona Zimmermanna 1 czerwca 1868,¹ dowiadujemy się, że Wielowieś jest jedną z najstarszych wsi targowych na Śląsku i że jest znaną z nazwy dzięki swoim liczным kupcom wyznania żydowskiego, i że ma jeden z najstarszych kościołów na Górnym Śląsku, który w obecnym, a zatem z czasu założenia kroniki, kształcie został zbudowany w 1240. Z zapisu tego wynika, że historię wsi Wielowieś należy datować znacznie przed rokiem 1240, natomiast najwcześniejsza, jak dotąd, udokumentowana o niej wzmianka pochodzi z 1305.²

Najstarsza, obecnie przechowywana w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu, księga parafii Wielowieś, księga metrykalna, została założona w 1638. Odnotowuje się w niej chrzty, śluby i zgony, ale nadto zawiera wiele bezpośrednich i pośrednich informacji kronikarskich o społecznym statusie wiernych, właścicieli ziemskich i ich poddanych, o wykonywanych przez nich zawodach, o wydarzeniach kształtujących polityczne i wyznaniowe warunki wielowiejskiej wsi i parafii.³

Zarówno w najstarszych dostępnych źródłach dziejów Wielowoi, a mianowicie we wspomnianej wyżej parafialnej księdze metrykalnej (od 1638), w sprawozdaniach powizytacyjnych parafii Wielowieś z 1679 i 1687/88,⁴ w kronice parafii tworogowskiej pióra ks. proboszcza Walentego Hoschka,⁵ w wymienionej już szkolnej i gminnej kronice parafii Wielowieś (od 1868), jak i w opracowaniach dziejów wsi i parafii wielowiejskiej, a mianowicie w *Krótkim zarysie historii parafii Wielowieś* ks. Stefana Łysika, napisanej w 1965, a wydanej w formie ebooka w 2016,⁶ w folderze *Wielo-*

wieś 1305–2005. 700 lat z 2005⁷ oraz w książce *O pokoleniach dla pokoleń* z 2014⁸ odnotowuje się ogromną rzeszę osób związanych z wsią i parafią Wielowieś. Niektórych znane jest jedynie imię, innych także nazwisko, zajęcie czy zawód, jakim się parały, jeszcze innych ich status społeczny. Więcej wiadomości przekazuje się o rzemieślnikach, nauczycielach, urzędnikach, sołtysach, wójtach, proboszczach, właścicielach majątków. Gdyby ktoś zechciał się podjąć spisania biografii chociażby tylko co znamienitszych postaci związanych z wielowiejską ziemią, z pewnością stanąłby przed zadaniem stworzenia wielotomowego dzieła.

Przeglądając dostępne źródła i opracowania o wielowiejskiej gminie i parafii, dostrzega się, że w gronie wymienianych postaci, mimo ich natłoku, są pewne braki. I nie chodzi o osoby, o których wiadomo, że powinny znaleźć się na osobowych listach postaci związanych z Wielowsią, np. proboszczów, których pełna lista jest możliwa do odtworzenia, do czego gorąco zachęca historyków ks. Łysik w *Krótkim zarysie*, wskazując chociażby na przeglądnięcie schematyzmów diecezjalnych.⁹ Nie ma się też na myśli sporządzenia pełnej listy właścicieli majątków na ziemi wielowiejskiej czy jak się też mówi w państwie wielowiejskim. Chodzi o takie postaci, o których powinno się wzmiankować w źródłach i opracowaniach, ale się w nich nie spotyka, a o ich więzi z Wielowsią można przypadkowo dowiedzieć z innych źródeł czy materiałów. Chodzi też o postaci, które nie tylko są związane z Wielowsią, ale są także dla niej i dla ukazania pełnej jej historii ważne.

Uzupełnienie listy wielowsian stanowi główny przedmiot tego opracowania, które można potraktować jako kolejny aneks do *Krótkiego zarysu historii parafii Wielowieś* ks. Stefana Łysika i jest nim w zamiarze jego autora.

Niniejszy zatem aneks będzie poświęcony sześciu takim postaciom urodzonym w Wielowsi. W porządku chronologicznym, biorąc pod uwagę daty ich urodzenia, są nimi:¹⁰

Barnard Gratz, urodzony w 1734;

Michael Gratz, urodzony w 1735;

Siegfried Stein, urodzony w 1844;

Georg, Rudolf, Paul Siske, urodzony w 1875;

Wprowadzenie

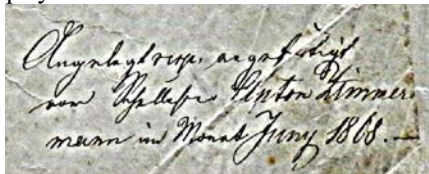
Kurt Zschirnt, urodzony w 1897;

Josef Walburg, urodzony w 1924.

Autor aneksu nie stawia sobie za zadanie napisania biografii tych postaci, a jedynie wypełnienie dostrzeżonej luki w prezentacji osób związanych z Wielowsią i przybliżenie ich na podstawie wstępnie dostępnych materiałów, zwłaszcza internetowych, w tym zdigitalizowanych. Być może aneks zachęci historyków do opracowania ich pełnej biografii.

Przypisy

¹ *Kronika* nie została dotąd opublikowana, oprócz fragmentów, które zostały zamieszczone w przekładzie w folderze opracowanym na podstawie wystawy przygotowanej przez nauczycieli i uczniów Gimnazjum im. Jana Pawła II w Wielowśi z okazji obchodów 700-lecia Wielowśi, *Wielowś. 1305-2005. 700 lat, Wielowś 2005* (na stronie tytułowej *Życie mieszkańców Wielowśi w latach 1305-2005*). W folderze podaje się też datę założenia kroniki: 1 czerwca 1808 (s. 14). Za taką datą wydaje się przemawiać zapis w samej *Kronice*: „Angelegt resp. angefertigt [?] vom Schullehrer Anton Zimmermann im Monat Juny [tu data]”. Wpisaną datę można wprawdzie odczytać jako rok 1808, ale nie można jej przyjąć ze względu na dalsze zapisy w *Kronice*.

Anton Zimmermann przybył do Wielowśi w 1836, gdy nauczycielem był Thomas Poplutz, który pełnił swoje obowiązki od 1816 do 1839. Jednym z jego kolejnych nauczycieli pomocniczych był Zimmermann, który po jego śmierci objął urząd nauczyciela i sprawował go do przejścia na emeryturę w 1886. Za realną, również uzasadnioną samym jej zapisem, datę założenia przez niego *Kroniki* można zatem przyjąć rok 1868.

² Chodzi o licznie przytaczaną *Liber foundationis episcopatus Vratislaviensis* (*Codex Diplomaticus Silesiae*, t. 14, herausg. von H. Margraf u. J. W. Schulte, Breslau 1889), gdzie wymienia się miejscowości należące do ówczesnej już parafii Magna villa i znajduje się zapis o niej samej: „Item in Magna villa sunt XL mansi parvi solventes decimam in campis de 3-bus granis tritici siliginis et avene” (C 35).

³ Por. H. Gawelczyk, *Ze wspólnego sztabucha. Cz. 1: Wiadomości o okolicach Tworoga, Kotów, Wielowśi... w najstarszych zapiskach ksiąg parafialnych*, Tarnowskie Góry 2000 (Zeszyty Tarnogórskie nr 40; Źródła i materiały t. 4, 2000), s. 6.

⁴ *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidiakonats Oppeln. Erster Teil.* Herausgegeben von J. Jungnitz, Breslau, G. P. Aderholz' Buchhandlung 1904 (Veröffentlichungen aus dem Fürstbischöflichen Diözesan-Archive zu Breslau. Zweiter Band. *Visitationsberichte der Diözese Breslau. Archidia-konats Oppeln.* Erster Teil. Breslau, G. P. Aderholz' Buchhandlung 1904).

⁵ W. M. Hoscheck, *Liber Archivalis Parochiae Tworogiensis*, przekł. H. Gawelczyk, w: H. Gawelczyk, *Ze wspólnego sztabucha. Cz. 2: Kronikarskie zapiski ks. Walentego Hoschecka o Tworogu, Kotach, Wiśniczach...*, Tarnowskie Góry 2000, s. 32-93 (Zeszyty Tarnogórskie, nr 41; Źródła i materiały tom 5).

⁶ Ks. Stefan Łysik SVD, *Krótki zarys parafii Wielowieś, powiat Gliwice (Na podstawie publikowanych i niepublikowanych źródeł historycznych)*, Piastów 2016. Co do historii wydania tego tekstu por. *Kilka uwag wprowadzenia*, tamże s. 5-7.

⁷ Tytuł na okładce; na stronie tytułowej brzmi on: *Życie mieszkańców Wielowsi w latach 1305–2005*, choć nie podaje się ani miejsca, ani roku wydania można przyjąć, że miejscem wydania jest Wielowieś, a rokiem 2005.

⁸ A Zielonka, *O pokoleniach dla pokoleń – Historia naszej ziemi*, 2014.

⁹ Por. Łysik, dz. cyt., s. 30.

¹⁰ Na niemieckojęzycznej stronie [Langendorf](#) w punkcie Söhne des Ortes wymienia się Paula Peikerta, Josefa Walburga, Karla Hoheisela, Jerzego Henryka Skrabanię i Piotra Dudę. Należy jednak zauważyć, że Paul Peikert, kapłan, wprawdzie urodził się w Langendorf , ale w powiecie Nysa (Landkreis Neise), czyli w obecnym Bodzanowie, a zatem nie w Wielowsi w powiecie Gliwice. Tego dowiadujemy się ze strony poświęconej ks. [Peikertowi](#), chociaż wyjaśnienie zamieszczone na tej stronie, a dotyczące jego miejsca urodzenia, mianowicie Langendorf, jest mylące, bo odnosi się do Langendorf w Kreis Gleiwitz. Zresztą na polskiej stronie (https://pl.wikipedia.org/wiki/Paul_Peikert) mówi się wyraźnie: „Paul Peikert (ur. 1 października 1884 w Langendorf ob. Bodzanów, zm. 18 sierpnia 1949 w Bredenborn w Westfalii)”.

Podobnie wygląda sytuacja w przypadku Karla Hoheisela, ucznia Gustava Menschinga. Chociaż na poświęconej mu [stronie](#) podaje się, że urodził się w Langendorf O/S, i wyjaśnienie dotyczące Langendorf mówi, że chodzi o gminę Wielowieś koło Gliwic, to jednak z innych informacji dowiadujemy się, że i tym razem chodzi o Langendorf, Kreis Neisse O/S (por. pośmiertne wspomnienie o nim dr. teologii i filozofii Thomasa Schirrmachera, którego Hoheisel był promotorem; <https://www.thomasschirrmacher.net/blog/mein-doktorvater-karl-hoheisel-ist-verstorben/?article2pdf=1>).

Pomyłki te, jak się wydaje, tłumaczy chociażby informacja zamieszczona na niemieckiej stronie poświęconej Paulowi Peikertowi, a wyjaśniająca określenie Landkreis Neisse: „Der Landkreis Neisse war ein preußischer Landkreis in Oberschlesien, der von 1742 bis 1945 bestand. Seine Kreisstadt war die Stadt Neisse,

die seit 1911 einen eigenen Stadtkreis bildete. Das frühere Kreisgebiet liegt heute in der polnischen Woiwodschaft Oppeln” („Powiat Nysa był pruskim powiatem na Górnym Śląsku, który istniał od 1742 do 1945. Jego miastem powiatowym było miasto Nysa, które od 1911 stanowiło osobne miasto o prawach powiatu. Dawniejszy powiat leży dzisiaj w polskim województwie Opole”).

Georg Siske

Tylko szczęśliwemu trafowi należy zawdzięczać odkrycie wśród niezliczonych stron internetowych, poświęconych Langendorf Kreis Tost-Gleiwitz, tych, które odnoszą się do Georga Siskego. Gdy już się je odkryło, można przeszukiwać zasoby internetowe pod hasłem „Georg Siske”. Informacje, do jakich dociera się w ten sposób, odsyłają zwykle do antykwariatów, które oferują jego pracę doktorską *Willens- und Charakterbildung bei Johann Ludwig Vives: 1492–1540*,¹ względnie do dzieł, w których ta jego praca doktorska jest omawiana bądź przytaczana w przypisach czy bibliografiach. O samym jednak autorze informacje są zdawkowe bądź jedynie o charakterze bibliograficznym.

Formularz personalny

Najwięcej informacji o Georgu Siskem znajdujemy w formularzu personalnym, wymaganym od ubiegających się o zatrudnienie w średnich (drugiego stopnia) instytucjach edukacyjnych² dla młodzieży męskiej w Prusach w charakterze dyrektorów, nauczycieli naukowych (mających wykształcenie akademickie)³ i kandydatów do średniego urzędu nauczycielskiego (*Höhere Lehranstalten für die männliche Jugend. Personalblatt A für Direktoren, Wissenschaftliche Lehrer und Kandidaten des höheren Lehramtes*).⁴

Z czterostronicowego formularza, zamieszczonego niżej, liczącego 16 punktów, dowiadujemy się, że Siske (punkt 1a) Georg (imię podkreślone w formularzu jako używane), Rudolf, Paul urodził się 25 listopada 1875 w Langendorf, Kreis Gleiwitz⁵ (Wielowski, powiat Gliwice), był wyznania katolickiego, synem zmarłego siodlarza Ferdinanda Siskego (punkt 1b),⁶ że

1. Langendorf (Wielowieś), Schulstraße
(ul. Szkolna), XIX/XX w.

uczęszczał, zapewne po ukończeniu szkoły ludowej (*Volksschule*⁷) w rodzinnej miejscowości, do Königliches Gymnasium in Groß-Strehlitz (Królewskiego Gimnazjum w Strzelcach Wielkich⁸), które ukończył uzyskaniem świadectwa dojrzałości (*Reifezeugnis*⁹) 17 września 1899, i że do czasu uzyskania świadectwa dojrzałości

zamieszkiwał w Langendorf (Wielowisi), miejscu zamieszkania rodziców¹⁰ (punkt 2).

W punkcie 3 formularz domaga się podania szczegółowych informacji o miejscach i okresach (początku, zakończeniu, a także dokładnych danych o wszelkich przerwach) studiów uniwersyteckich¹¹, przygotowujących do egzaminu do zawodu nauczycielskiego (w tym także informacji o studiach teologicznych).

Georg Siske podaje dokładne informacje o okresach studiowania poszczególnych przedmiotów, ale nie wspomina w formularzu o uczelni, na której studiował. Nie ulega jednak wątpliwości, że studiował na [Universität Breslau](#) (Uniwersytecie Wrocławskim)¹²:

- od semestru zimowego 1899 do semestru zimowego¹³ 1902 – teologię katolicką i historię;
- od semestru zimowego 1902 do semestru zimowego 1906 – historię, geografii, język niemiecki, filozofię;
- od semestru zimowego 1906 do semestru letniego 1909 przerwał studia;
- od semestru letniego 1909 do semestru letniego 1910 kontynuował studia filozofii, języka niemieckiego i podjął studia języka francuskiego.

W punkcie 4a formularz wymaga podania informacji o czasie i miejscu wszelkich egzaminów¹⁴ do objęcia urzędu nauczycielskiego (*Lehramt*¹⁵; *Lehramtprüfung*¹⁶), w tym o pierwszym egzaminie, powtórkach, uzupełnie-

niach, poszerzeniach, a także o przedmiotach i stopniach uzyskania kwalifikacji nauczycielskich oraz otrzymanych ocenach.

I egzamin (I część egzaminu, ogólna) Georg Siske złożył 19 grudnia 1910, II egzamin (II część egzaminu, zawodowa) – 22 lutego 1911, a egzamin uzupełniający – 21 kwietnia 1911 we Wrocławiu [z następujących przedmiotów:] propedeutyka filozofii – I egzamin, język niemiecki – II egzamin, język francuski – II egzamin [uzyskując ogólną oceną:] *Genigend* („dostateczny”). Formularz wymaga też podkreślenia egzaminu, ewentualnie ostatniego dnia egzaminu, który bez zastrzeżeń uzdalniał do nominacji na urząd nauczyciela. W formularzu zostały podkreślone informacje o egzaminie uzupełniającym, jego dacie i miejscu: *Ergänzungsprüfung 21. April 1911. Breslau.*

W ostatniej linii tej rubryki, mianowicie informującej o uzyskanej ocenie (*Prädikat: Genigend*), została dodana innym charakterem pisma notatka: *30.11.11*, być może informująca o złożeniu II egzaminu z historii, opatrzona imieniem i nazwiskiem egzaminatora.

Poza tym formularz w punkcie 4b uwzględnia także wyszczególnienie wszelkich innych zdawanych egzaminów, np. z gimnastyki, rysunku, śpiewu, teologii, ewentualnie podanie daty otrzymania święceń kapłańskich. Siske zdał I egzamin z teologii w lutym 1901 i II egzamin w lipcu 1902 we Wrocławiu.

W punkcie 5 formularz wymagał podania, jaką przed wstąpieniem do średniej służby szkolnej podejmowano działalność w szkolnictwie i służbie kościelnej (rodzaj działalności, miejsce, czas z dokładnym podaniem dat). Georg Siske, zgodnie z podanymi informacjami, pracował od 1 października 1906 do 1 kwietnia 1907 w Pädagogium¹⁷ w Bad Meinberg w Lippe; od 1 kwietnia 1907 do października 1907 w Institutinternational w Luzern (Lucernie); od października 1907 do kwietnia 1908 w Pädagogium w Bad Meinberg; od 1 kwietnia 1908 do 1 kwietnia 1909 w szkole średniej dla chłopców (*höhere Knabenschule*) w Trebnitz (Trzebnicy) na Śląsku.

Na drugiej stronie formularza Georg Siske wypełnił tylko jedną rubrykę, mianowicie odnoszącą się do punktu 6, który dotyczy rozpoczęcia roku seminaryjnego (seminarium nauczycielskiego)¹⁸, w tym czasu i miejsca oraz ewentualnie miejsca, terminu zakończenia zajęć komisarycznych¹⁹

w jego trakcie. Georg Siske podał, że rok seminaryjny (seminarium nauczycielskie) rozpoczął 1 kwietnia 1911 w Königliches Gymnasium in Gleiwitz (Królewskim Gimnazjum w Gliwicach)²⁰.

Na tej samej stronie formularza w punkcie 11, dotyczącym podania akademickich względnie innych tytułów, w tym daty ich uzyskania, a przy godności doktora podania także dnia promocji i nazwy uniwersytetu, na którym się ją otrzymało, tym samym charakterem pisma co wyżej wspomniana notatka zostało wpisane: *11.9.11. Dr. phil. Breslau.*

Na trzeciej stronie, na której nie dokonano żadnych wpisów, w punkcie 12A, mianowicie przed uzyskaniem stałego angażu, wymaga się podania urzędowych stanowisk (miejsce i nazwa) po uzyskaniu kwalifikacji do ich piastowania, w tym nazw instytucji i czasu sprawowania danych funkcji oraz otrzymywanego wynagrodzenia. Natomiast w punkcie 12B, mianowicie po uzyskaniu stałego angażu, podania nazwy i siedziby instytucji, nazwy i czasu piastowanej funkcji. A w punkcie 13 nadto podania działalności niezwiązanej z piastowanym urzędem i uzyskiwanego wynagrodzenia.

Na ostatniej stronie formularza znajduje się wpis w punkcie 14 dotyczącym stosunku do służby wojskowej. Georg Siske swój obowiązek służby wojskowej wypełnił jako jednoroczny ochotnik (*Einjährig-Freiwilliger*²¹) od 1 października 1904 do 1 października 1905 w Breslau (Wrocławiu) w regimencie grenadierów (Grenadierreg[iment] 11²²). Brak jakichkolwiek adnotacji o awansie w służbie wojskowej czy udziale w kampaniach wojskowych. Natomiast w linijkach, dotyczących trwałej niezdolności (*Dauernd untauglich?*), pospolitego ruszenia (*Landsturm 1. Aufgebots?*), rezerwy (*Ersatzreserve?*) i odsunięcia od służby wojskowej do... (*Zurückgestellt bis*), jedynie wpisano: *Übungsunfähig* („niezdolny do ćwiczeń”).

Brak też wpisu w punkcie 15, dotyczącym podania tytułu i roku wydania publikacji naukowych w formie książkowej.

W ostatnim punkcie 16 formularza, przeznaczonym na ewentualne uwagi, na przykład dotyczące stanu cywilnego, sprawowania urzędów honorowych, wpisano tylko *ledig* („stanu wolnego”).

11.14 Eintragnummer

266-1

Höhere Lehranstalten für die männliche Jugend.

Personalblatt A

für Direktoren, Wissenschaftliche Lehrer und Kandidaten des höheren Lehramtes.

1. a) (Familienname) Siske
 b) Vornamen, Aufnahme zu unterstreichen Georg Kurtz Siske
 geboren am 25ten November 1875
 in Langendorf, Kreis u/v. Glemitz, katholischer Bekenntnisses (Religion), Sohn des Katholiken Sattlermeisters Erwinant Siske

2. Datum des Reifezeugnisses und Anfall, an der es erworben ist 17. September 1899 in G. Archibitz
 Zur Zeit der Reifeprüfung heimatlos in Langendorf
 (Wohnsitz der Eltern)

3. Angaben über Ort sowie über Zeit (Anfang und Ende mit genauer Angabe der etwaigen Unterbrechungen) des Universitätsstudiums, das zur Vorbereitung auf die Lehramtsprüfung diente (gegebenenfalls auch entsprechende Angaben über das Studium der Theologie)
von W. 1899 bis W. 1902 kath. Ludwigg. Facultät
von W. 1902 bis W. 1906 Facultät, Georg-Aug. Dohrb.
Philosophie. Unterbrechung des Studiums von W. 1906
bis W. 1909, von W. 1909 bis W. 1910 Palampin, Friedrichsberg

4. a) Datum und Ort jeder Lehramtsprüfung nebst Angabe der Art der Prüfung (ob erste, Wiederholungs-, Ergänzungs-, Erweiterungsprüfung) sowie der Fächer und der Stufen der Lehrbefähigung und des erteilten Zeugnisprädikats. Das Datum der Prüfung, gegebenenfalls des letzten Tages der Prüfung, die vorüberhaltlos zur Anstellung befähigt, ist zu unterstreichen
1. Pfg. 10. Dez. 1910, i. Pfg.
2. Febr. 1911, Ergänzungsprüfung 21. April 1911, i. Pfg.
Public. Prop. T. St. Deutschl. St. Franzisc. i. Pfg.
Assistent: Jemigend. 20. u. 11. Jan. 1911, Pfg. 11

b) Datum und Ort etwaiger anderer Prüfungen (Turnen, Zeichen, Gesang, theologische Prüfungen), gegebenenfalls auch Lag der Priesterweihe
1. Theol. Prüfung Febr. 1901, i. Theol. Pfg. Juli 1902 i. Pfg.

5. Etwaige Tätigkeit im Schul- oder Kirchendienste vor Eintritt in den höheren Schuldienst (Art der Tätigkeit, Ort, Zeit unter genauer Angabe der Daten)
Von 1. Okt. 1906 bis 1. April 1907 am Pädagog. in
Freiburg i. S. vom 1. April 1907 bis Okt. 1907 am
Institut international i. Leipzig, von Okt. 1907 bis April 1908
am Pädagog. in Freib. i. S. vom 1. April 1908 bis 1. Apr. 1909
an d. Kaiserl. Normal- u. Lehrerbild. i. Freib. i. S.

266-12

6. Antritt des Seminarjahres (Zeitpunkt und Seminaranstalt), außerdem gegebenenfalls Ort, Anstalt, Ende der kommissarischen Beschäftigungen während des Seminarjahres

Antritt des Probejahres (Zeitpunkt und Anstalt), außerdem gegebenenfalls Ort, Anstalt, Anfang, Ende der kommissarischen Beschäftigungen während des Probejahres

7. a) Datum der Anstellungsfähigkeit in Preußen (gegebenenfalls Datum und Nummer des Ministerialerlasses)
 b) Datum der Bereidigung
 c) Datum der Anciennität für die Verleihung des Charakters als Professor
 d) Dienstaalter im höheren Schuldienste Preußens
8. Datum der ersten festen Anstellung im höheren Schuldienste Preußens (d. i. Tag, von dem ab die Bezüge der Stelle etatsmäßig verlichen sind)
 Das Befoldungsdienstaalter rechnet vom
9. Datum der Verleihung des Charakters als Professor (Datum und Nummer des Ministerialerlasses)
 Datum der Verleihung des Ranges der Räte IV. Klasse (Datum der Allerhöchsten Order)
10. a) Datum der Allerhöchsten Bestallung (Order) bei der Ernennung zum (Bestätigung als) Direktor einer Nichtvollanstalt
 Dienstantritt als Direktor einer Nichtvollanstalt (d. i. Tag, von dem ab die Bezüge der Stelle etatsmäßig verlichen sind)
 Befoldungsdienstaalter als Direktor einer Nichtvollanstalt
 Datum der Verleihung des Ranges der Räte IV. Klasse (Datum der Allerhöchsten Order)
- b) Datum der Allerhöchsten Bestallung (Order) bei der Ernennung zum (Bestätigung als) Direktor einer Vollanstalt
 Dienstantritt als Direktor einer Vollanstalt (d. i. Tag, von dem ab die Bezüge der Stelle etatsmäßig verlichen sind)
 Befoldungsdienstaalter als Direktor einer Vollanstalt
11. Akademische und sonstige Titel nebst Datum ihrer Verleihung, bei der Doktorwürde Angabe des Promotions-tags und der Universität, an der sie erworben ist
 Orden und Ehrenzeichen (unter Angabe des Zeitpunktes der Verleihung)

1. April 1911 am Königl.
 Gymnasium i. Głogów

H. J. H. Dr. phil. Grotz

266-3

12. Amtliche Stellungen nach Erlangung der Anstellungsfähigkeit nebst Angabe der Anstalten und der Zeit der Beschäftigung

A. Vor der festen Anstellung:

Anstalt (Ort und Name)	Amtliche Stellung	Zeit	Vergütungen
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	
		vom bis	

B. Nach der festen Anstellung:

Anstalt (Ort und Name)	Amtliche Stellung	Zeit
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis
		vom bis

13. Nebenamtliche Tätigkeit nebst Angabe der Vergütung:

.....

.....

.....

.....

Chronologia wydarzeń

Po przedstawieniu formularza i zapisanych w nim danych warto się przyjrzeć obecnej w nim chronologii wydarzeń.

Georg Siske urodził się 25 listopada 1875. Ważną datą w tym okresie był rok 1871 – rok proklamowania [Cesarstwa Niemieckiego](#) w Wersalu, które połączyło wszystkie państewka niemieckie poza Austrią. Gdyby chciało się przybliżyć czy zrozumieć proces, który do tego doprowadził, to w największym skrócie należałoby wskazać na okupację państewek niemieckich w okresie [wojen napoleońskich](#), co doprowadziło do rozwoju [pangermanizmu](#) i, w rezultacie, do zjednoczenia Niemiec, utworzenia Cesarstwa Niemieckiego zdominowanego przez [Prusy](#).

Jeśli chodzi o Śląsk, który po [wojnach śląskich](#) (1740–1742, 1744–1745 oraz 1756–1763) został, z wyjątkiem Księstwa Cieszyńskiego i znacznych obszarów Księstw Opawskiego i Karniowskiego, anektowany przez Fryderyka II, króla Prus, który tym samym umocnił mocarstwową pozycję Prus w Europie,²³ teraz, po [kongresie wiedeńskim](#) (1815), zwołanym w celu ustalenia zmian terytorialnych i ustrojowych spowodowanych wybuchem [rewolucji francuskiej](#) i wojnami napoleońskimi oraz wypracowania nowych zasad ładu kontynentalnego, należał w latach 1815–1866 do [Związku Niemieckiego](#) (Deutscher Bund), czyli konfederacji państw niemieckich i wolnych miast, służącej wspólnemu zorganizowaniu gospodarek tych państw. W 1815 dokonano nowego podziału Prowincji Śląsk na trzy okręgi

2. Proklamacja Cesarstwa Niemieckiego w Sali Zwierciadlanej pałacu wersalskiego 18 stycznia 1871

3. Europa około 1740

administracyjne (rejencje, regencje, Regierungsbezirke): Śląsk środkowy (rejencja wrocławska, Regierungsbezirk Breslau), Śląsk dolny (rejencja

4. Cesarstwo Niemieckie 1871–1918

legnicka, Regierungsbezirk Liegnitz), Śląsk górny (rejencja górnośląska, Regierungsbezirk Oppeln). Związek upadł w 1866 w wyniku rywalizacji między Cesarstwem Austrii i Królestwem Prus, działań wojennych, Wiosny Ludów i niemożności dojścia wielu państw-członków do porozumienia. Gdy upadł Związek Niemiecki, Śląsk znalazł się w [Związku Północnoniemieckim](#) (Norddeutscher Bund), tj. związku państw utworzonego przez Prusy w 1867, a od 1871 w Cesar-

stwie Niemieckim (Deutsches Kaiserreich), czyli niemieckim państwie narodowym, założonym przez Ottona von Bismarcka, będącym monarchią konstytucyjną i państwem federalnym, w którym godność cesarza sprawował urzędowo władca największego państwa, Królestwa Prus, a jego oficjalny tytuł brzmiał „Cesarz niemiecki”.

Tym wszystkim, wymienionym jedynie hasłowo, wydarzeniom, towarzyszyły ustawiczne reformy ustrojowo-administracyjne, wojskowe, społeczne, gospodarcze, kulturowe. Z oczywistych racji interesujący dla bliższego poznania postaci Geорга Siskego jest kontekst kulturowy, konkretnie system edukacyjny, w którym funkcjonował jako uczeń, student, nauczyciel, a zatem system edukacyjny obowiązujący w jego czasach w Prusach i tym samym na Górnym Śląsku. Nie chodzi przy tym o szczegółowe przedstawienie idei leżących u podstaw tego systemu edukacyjnego, ich założeń, celów oraz rozwoju, a jedynie o ogólny szkic faktycznie realizowanego w Cesarstwie Niemieckim nauczania na poziomie podstawowym, średnim i wyższym (uniwersyteckim), zwłaszcza, jak się niżej ze szczególnej racji okaże, podstawowym.

Elementarna szkoła ludowa w Cesarstwie Niemieckim

W przypadku elementarnej szkoły ludowej (*Volksschule*) należałoby z jednej strony ogólnie przedstawić system edukacji na tym poziomie w Cesarstwie Niemieckim, a z drugiej ukazać, jak na jego tle mogła wyglądać w drugiej połowie XIX w. szkoła ludowa w Wielowisi, do której w tym czasie niewątpliwie uczęszczał Georg Siske, choć w formularzu personalnym nie ma rubryki dotyczącej szkoły elementarnej czy szkoły ludowej.

Zadanie to jest w ogóle możliwe, bo na szczęście zachowała się kronika wielowiejskiej szkoły z tego okresu. Kronikę, *Schul und Gemeinde Chronik der Parochie Langendorf*, założył, jak już wspomniano we *Wprowadzeniu*, nauczyciel Anton Zimmermann w 1868, ale na jej pierwszych stronach przekazuje informacje znacznie wcześniejsze. Zimmermann mógł prowadzić *Kronikę* do 1886, do swego jubileuszu pięćdziesięciolecia pracy w wielowiejskiej szkole. Później prowadzili ją inni, najpierw nauczyciel Bartelt, którzy również dokonywali uzupełniających wpisów dotyczących lat wcześniejszych. Z *Kroniki* będą nas interesowały przede wszystkim zapisy z lat, gdy Georg Siske uczęszczał do szkoły. Chodzi o lata 1881–1891, jeśli poszedł do szkoły już w wieku 6 lat, to ją zapewne ukończył w 1891, a gimnazjum w 1899, bo chodził do niego 8 i pół roku.²⁴

Obowiązek szkolny.²⁵ Pierwsze niemieckojęzyczne szkoły powstały w późnym średniowieczu. Już od początku XVIII w. władcy Prus, bardzo szybko modernizującego się państwa, usiłowali wprowadzić obowiązek szkolny w tych miejscowościach, w których istniały szkoły. [Fryderyk II Wielki](#), pod którego rządami Prusy stały się jednym z najpotężniejszych państw europejskich, nakazał w 1763 założenie szkoły elementarnej w każdej gminie, a w 1794 nakaz ten powtórzyło Powszechne Prawo Krajowe ([Algemeines Landrecht](#)). Szkoła, do której mieli obowiązek uczęszczać wszyscy, nazywała się *Volksschule*,

5. Fryderyk II Wielki, król Prus, w wieku około 68 lat

Zadania szkoły ludowej. Zadaniem szkoły elementarnej, zwanej oficjalnie szkołą ludową (*Volksschule*), była alfabetyzacja ludności, wychowywanie w duchu narodowym, poszerzanie ogólnych horyzontów, przygotowanie do pełnienia obowiązków obywatelskich oraz stwarzanie możliwości podejmowania pracy w różnych zawodach. Zadania te były często ograniczane ze względu na koszty z nimi związane oraz niezadowolenie, jakie mogły wzbudzać wśród ludności.

Poza tym wprowadzenie obowiązku szkolnego dla dzieci miało zaradzić uszczerbkom na zdrowiu, na jakie uskarżali się rekruci, a były skutkiem pracy wykonywanej przez dzieci.

Rodzaje szkół. Szczególną cechą pruskiego szkolnictwa ludowego był jego publiczny charakter. Szkoły prywatne były bardzo nieliczne. W połowie XIX w. (dane z 1861) kształciło się w nich 2,7% ogółu uczniów, a pod koniec XIX w. zaledwie 1%.

System szkolny z czasem gruntownie się zmieniał. Dzieci w wieku od 6 roku życia uczęszczały do szkoły podstawowej (*Primärschule, Grundschule*). Obejmowała ona klasy 1–6. Następnie wszyscy uczniowie przechodzili do szkoły drugiego czy średniego stopnia (*Sekundärschule, Mittelstufe*), która obejmowała klasy 7 i 8. Klasy 9 i 10 nazywano wyższymi czy ostatnimi klasami (*Oberstufe*), czy ostatnią klasą w przypadku klasy 10. W klasie 9 rodzice i dzieci musieli się zdecydować, czy dziecko po ukończeniu klasy 10 będzie chodziło do jakiejś wyższej szkoły, żeby uzyskać maturę.

Dzieci w Cesarstwie Niemieckim chodziły do szkoły z reguły osiem lat, od 6 do 14 roku życia. Tak przynajmniej było

9. Pocztówka z okazji pierwszego dnia roku szkolnego

w Prusach, bo np. w Bawarii obowiązek szkolny obejmował dzieci do 13 roku życia.

Liczba uczniów w klasie. W klasie nauczyciel uczył kilka roczników, nawet do 100 uczniów – w Berlinie do 70, w Lipsku do 60.²⁷ Uczniowie siedzieli w ławkach według roczników (klas). Sytuację tę zmieniło wprowadzenie systemu klasowo-lekcyjnego.

Przedmioty. Poszczególne kraje Cesarstwa Niemieckiego same decydowały, co dokładnie ma być nauczane w szkołach na ich terenie.

Do połowy jednak XIX w. zwykle szkoła nauczala zasad religii chrześcijańskiej, czytania, pisania, rachowania oraz śpiewu. Podawała też wiadomości o zachowaniu zdrowia. Tygodniowy zaś rozkład zajęć wyglądał przykładowo następująco: 12 godzin czytania i pisania, 6 godzin religii, 5 godzin rachowania, 3 godziny śpiewu, w tym także pieśni kościelnych.

W latach 70. XIX w., w okresie kulturkampfu, minister oświaty Falk doprowadził do znacznego poszerzenia programu nauczania, m.in. o wiedzę przyrodniczą, do wprowadzenia podręczników do odpowiednich przedmiotów, które zastąpiły dawne czytanki (*Lesebuch*²⁸).

Zalecanymi przedmiotami były niemiecki, matematyka, religia albo etyka, sport, przyroda do wyboru, jeden z przedmiotów rozwijających kreatywność do wyboru (sztuka, muzyka, twórcze pisarstwo) i język obcy do wyboru. W dawnych granicach niemieckich rodzice z dyrektorem wyróżniającej się szkoły mogli wybrać obcy język i postarać się o odpowiedniego nauczyciela. Jeśli od klasy 6 uczeń nie chciał uczyć się żadnego obcego języka, to w godzinach przeznaczonych na język obcy powinien pobierać lekcje z przedmiotów, z których miał marne oceny.

10. Wyposażenie klasy około 1900 w Prusach

Wyposażenie klasy. Oprócz mównicy (pulpitu), tablicy i ławek do podstawowego wyposażenia klasy w Cesarstwie Niemieckim należała duża szafa na przybory szkolne. Przechowywano w niej tabliczki do pisania, rysiki i atrament. Wyposażenie klasy uzupełniały: wskaźnik, trzcina do wymierzania kary, dzbanek z wodą do moczenia gąbki do tablicy, stojak do map i tablic, portret cesarza, a także naczynie na podłodze podobne do naczynia na pokarm dla zwierząt, zwane spluwaczką, do której kaszlący uczniowie powinni wypluwać plwociny, żeby ograniczyć zarażanie się chorobami, np. gruźlicą.

Cele wychowawcze. Dyscyplina, posłuszeństwo, ambicja, pilność oraz porządek były zasadniczymi celami wychowawczymi w Cesarstwie Niemieckim. Uczniowie poruszali się w takt komend nauczycieli. Rozmowy i szepty były surowo karane. Dobrze oddają szkolną atmosferę tego okresu polecenia: Wstać! Nie garbić się! Słuchać! Cisza!

Wyrazem tego były m.in. jednolite mundurki szkolne w całym Cesarstwie Niemieckim. Także szczegółowe rozporządzenia zachowania się uczniów: ręce na ławkach; siedząc, nie należy rozchyłać nóg; w czasie lekcji zachować ciszę; gdy nie jest się zajęтым żadnym zadaniem, patrzeć na tablicę albo na nauczyciela.

Dzieci często myślały, że nie są w szkole, a w koszarach. Powinny być grzeczne, uprzejme, odnosić się z szacunkiem do nauczycieli. Tych, które o tym nie pamiętały, czekały kary – również cielesne. Karę cielesną wymierzano trzcinką albo liniałem, uderzając po dłoniach albo siedzeniu. Wielu nauczycieli często uciekało się do kar cielesnych, a rodzice nie protestowali, ciesząc się poniekąd, że szkoła dba o wychowanie ich pociech, na co sami nie mają czasu, bo większość czasu muszą pracować. Nie byli przeciwni stosowaniu kar cielesnych i z tego powodu, że nie stroniono od nich też w domach.

11. Chłosta w szkole,
Prusy 1842

Rok szkolny, wakacje, ferie. W dawniejszych czasach dni wolne od zajęć szkolnych zbiegały się ze świątami kościelnymi, które wraz z niedzielami stanowiły znaczną część roku. Do tego dochodziły jeszcze poszczególne dni, a nawet tygodnie, w których zawieszano zajęcia szkolne ze względu na jarmarki, targi, festyny strzeleckie czy egzaminy publiczne, wycieczki, zabawy szkolne, a także gorące pory letnie (kanikuła), w których jednak często tylko wolne od zajęć były popołudnia albo niektóre dni tygodnia (poniedziałek i wtorek). Dopiero stopniowo, w miarę znoszenia wielu świąt kościelnych, wzrostu mody na podróżowanie i zwracania coraz większej uwagi na zdrowie uczniów, doszło do łączenia wolnych dni od zajęć i ich ograniczania oraz wyznaczania większych okresów wolnych od zajęć w pewnych porach roku. Jeszcze dzisiaj dni wolne od zajęć łączy się z wielkimi świątami kościelnymi (Bożym Narodzeniem, Wielkanocą). Poza tym w miesiącach letnich wyznacza się dłuższe przerwy od zajęć.

Rok szkolny, rok nauki liczony od rozpoczęcia zajęć szkolnych do ich zakończenia, zaczynał się na większości terenów niemieckich po feriach wielkanocnych (np. Brema – 1 kwietnia), a kończył 8 dni przed Wielkanocą (25 marca). Na niemieckich terenach południowych, ziemiach austro-węgierskich rok szkolny rozciągał się od końca wakacji letnich (15 września, 1 października) do ich początku (15 lipca, 1 sierpnia).

Nauczyciele. Wykształcenie nauczycieli, realizując wyżej wspomniane cele edukacyjne i wychowawcze, odbywało się w nowo założonych dwuletnich seminariach nauczycielskich (*Lehrerseminare*), a dla kandydatów bez matury (co było regułą) czekały zwykle trzyletnie zakłady przygotowujące (*Präparandenanstalten*²⁹), tak że mając 19/20 lat już można było zostać nauczycielem.

Wynagrodzenie nauczycieli było na ogół marne³⁰, co prowadziło do wielkiego ich niezadowolenia. Często nauczyciele nie otrzymywali pieniędzy, ale rodzice opłacali naukę swych dzieci tym, co mieli: piekarz chlebem, rzeźnik mięsem, młynarz mąką itd. Z tej racji, że sytuacja finansowa nauczycieli była trudna, nie cieszyli się też wielkim poważaniem społecznym i oprócz nauczania musieli podejmować się innych zajęć, by zapewnić

sobie utrzymanie. Niekiedy uczenie w szkole było traktowane jedynie jako dodatkowe zajęcie.

Sytuacja materialna nauczycieli polepszała się w ciągu XIX w., chociażby po reformie szkolnictwa, jaką przeprowadził Falk, ale znacznie poprawiła się dopiero w wieku następnym.

Mówi się o nauczycielach, chociaż spotykało się odosobnione przypadki nauczycielek. Dopiero od lat 60. XX w. państwo zapewniło kobietom szerszy dostęp do zawodu nauczyciela, ale i wtedy nie mogły nauczać wszystkich przedmiotów i musiały zrezygnować z zawodu, gdy wyszły za mąż, co obowiązywało do końca Cesarstwa Niemieckiego.

Nadzór. W poszczególnych krajach Cesarstwa Niemieckiego różnie był regulowany nadzór nad szkołami. Zasadniczą rolę odgrywały jednak Kościoły. Dopiero Falk w latach 80. XIX w. w ramach kulturkampfu, realizując politykę kanclerza Bismarcka, który zmierzał do ograniczenia politycznych wpływów duchowieństwa, zwłaszcza katolickiego, odsunął księży od nadzoru nad szkołami elementarnymi, pozbawiając ich funkcji lokalnych inspektorów szkolnych³¹.

Jak w świetle *Kroniki* było w wielowiejskiej szkole ludowej?

Gdy Georg poszedł do szkoły w 1881, został już wprowadzony obowiązek szkolny dla dzieci, ale uczęszczanie do szkoły pozostawiało – według *Kroniki* – wiele do życzenia. Zaledwie połowa dzieci, objętych obowiązkiem szkolnym, faktycznie chodziła do szkoły. Dzięki jednak coraz ostrzejszym rozporządzeniom sytuacja się poprawiała. W końcu obowiązek szkolny, a nawet przymus chodzenia do szkoły (*Schulzwang*³²), został skutecznie wprowadzony 15 sierpnia 1884 na mocy rozporządzenia najwyższych władz Prowincji Śląsk (*Oberpräsidialverordnung*).

Innym problemem, na który zwraca się uwagę w *Kronice*, była regularność chodzenia do szkoły, ale który dotyczył z powodu odległości i kiepskich dróg przede wszystkim dzieci z sąsiednich gmin, a nie dzieci z Wie-

lowsi, które na ogół uczęszczały regularnie. W 1880 opuściły wielowiejski związek szkolny (*Schul-Verband*³³), istniejący od 1811, ostatnie gminy.³⁴

W *Kronice* nie ma zapisów specjalnie odnoszących się do zadań szkoły i ich realizacji. Niewątpliwie realizowano podstawowe jej zadania. Niezależnie od nich wspomina się o zadaniach, które podejmowano z różnym skutkiem albo których z określonych powodów nie można było realizować.

12. Wielowiejski Związek Szkolny

Jednym z takich zadań było wprowadzenie *Wiederholungsschule*³⁵. Obowiązek szkolny odnosił się przede wszystkim do chodzenia do szkoły początkowej, czyli elementarnej czy podstawowej. Z czasem zaczęły powstawać szkoły przekraczające poziom podstawowy, które pod pewnymi warunkami stawały się również obowiązkowe. Do tego rodzaju szkół należały *Wiederholungsschule*. Były one przeznaczone dla dzieci, które po ukończeniu szkoły ludowej nie podejmowały już dalszej nauki. Przedmioty nauczania w tych szkołach były takie same jak w szkołach elementarnych, ale chodziło o ich powtórzenie i pogłębienie. Początkowo prowadzenie tego rodzaju szkół nie było ob-

owiązkowe. Później pozostawiano gminom obligatoryjne ich wprowadzenie na swoim terenie. Większość gmin pozostawiała tę sprawę swojemu biegowi. Tam, gdzie jakiś pełen inicjatywy nauczyciel otwierał taką szkołę, to z powodu braku wsparcia wkrótce trzeba było ją zamknąć. Ale nawet tam, gdzie szkoły te wprowadzono jako obowiązkowe, ich osiągnięcia w ogólności były niezadowolające, a frekwencja uczniów niedostateczna. Ostatecznie, pod koniec XIX w., zrezygnowano z ich prowadzenia.

W *Kronice* odnotowuje się, że w miesiącach letnich nauczyciel sumienie prowadzi w niedzielne popołudnia od 1 do 2 godzin *Wiederho-*

lungsschule, oraz wyraża się jednocześnie życzenie, by udział młodzieży w tych zajęciach był liczniejszy.

W *Kronice* znajduje się też wzmianka o *Industrie-Schule*³⁶, a mianowicie że nauczyciel w 1866 podjął próbę jej prowadzenia, ale z powodu panujących tu wiejskich warunków³⁷ jego starania musiały pozostać jedynie próbą.

Kwestia jednak *Industrie-Schule* nie została w ogóle zarzucona. Nadal musiały być podejmowane wysiłki jej wprowadzenia i prowadzenia, skoro w 1873, w grudniu, prowadzono ją od nowa, a zajęcia odbywały się dwa razy w tygodniu, w środę i w sobotę. W 1890 inspektor szkolny, a był nim wówczas już inspektor powiatowy (*Kreisschulinspektor*), a nie miejscowy (*Lokalschulinspektor*), podjął starania zastąpienia *Industrielehrerin* Annę Böhlich [?] jakąś odpowiedniejszą osobą. Wysiłki te okazały się bezskuteczne, ale dowodzą one z jednej strony, że władzom szkolnym zależało na istnieniu *Industrie-Schule*, a z drugiej – że jej poziom i być może nawet egzystencja zależały od osoby ją prowadzącej. Już przy budowie tzw. starej szkoły w 1825 przeznaczono teren, na którym stał drewniany domek kościelny, służący dotąd za budynek szkolny z jedną klasą i jednym pokojem mieszkalnym, na szkółkę drzewek (*Baumschule*).³⁸

Natomiast jeśli chodzi o lekcje gimnastyki (*Turn-Unterricht*³⁹), to się nie odbywały z powodu braku odpowiedniego miejsca. Ale w jakiś piękny wiosenny dzień każdego roku była organizowana wycieczka wszystkich uczniów do pobliskiej, romantycznie położonej Kieleczki, w której brały też licznie udział nie tylko mieszkańcy tutejszej wioski (Wielowśi), ale także z sąsiednich gmin.

Zapis o *Turn-Unterricht* z pewnością odnosił się do warunków starej szkoły, a nie nowej, której budowę ukończono w 1879. W starej szkole, już murowanej, mieściły się 2 klasy i 2 pokoje mieszkalne, oprócz alkowy i łazienki z oknem wychodzącym na podwórze dla nauczycieli pomocniczych (*Hilfslehrer*)⁴⁰. Stała na terenie przykościelnym, bez wolnego placu, na którym mogłyby się odbywać ćwiczenia gimnastyczne, gry sportowe itd.

Georg Siske z pewnością chodził już do nowej szkoły. Kamień węgielny pod nową szkołę położono 13 lipca 1878, a ukończono jej budowę w czerwcu 1879. Wraz z nową szkołą zmieniła się też obsada stanowisk nauczycielskich. Już w 1 lipcu 1878 przyszedł drugi, oprócz Zimmermanna, na-

13. Nowa szkoła

uczyciel, mianowicie Bartelt, a Królewiska Rejencja w Opolu (Königliche Regierung zu Oppeln) ustanowiła też w lipcu 1879 kandydata na nauczyciela Ernsta Schernera z Leobschütz (Głubczyc) nauczycielem pomocniczym. W związku z tym organizacja nauczania w tym czasie wyglądała,

według zapisów w *Kronice*, następująco: nauczyciel pomocniczy Scherner przejął *Oberklasse* z 108 uczniami, nauczyciel główny (*Hauptlehrer*) Zimmermann – *Mittelklasse* z 148 uczniami, a drugi nauczyciel Bartelt – *Knabenklasse* z 150 uczniami. Ten system nauczania przetrwał do 1886. W *Kronice*, w części sporządzonej już przez nauczyciela Bartelta, znajduje się wpis, który informuje, że z powodu obowiązywania *Halbtagsschule*⁴¹ wprowadzono od 1 X 1886 czteroklasowy system szkolny, a ten zastąpiono pięcioklasowym dopiero 1 kwietnia 1893.

Wynikałoby stąd, że obowiązywał teraz, gdy Georg Siske poszedł do szkoły, system trzyklasowy, natomiast przestało już obowiązywać rozporządzenie, które 30 czerwca 1873 wydał dr Paschen, powiatowy inspektor szkolny powiatu toszecko-gliwickiego (*KreisSchul-Inspektor des Toster Gleiwitzer Kreises*), w czasie wizytacji wielowiejskiej szkoły, a mianowicie, że pierwszy nauczyciel będzie uczył dziewczęta na wszystkich trzech stopniach, a drugi nauczyciel na wszystkich trzech stopniach będzie uczył chłopców, a *Recreations-Tag*⁴² będzie nie w sobotę, a w środę.

Georg Siske chodził zatem do szkoły, w której początkowo obowiązywał system trzyklasowy, a od 1886 czteroklasowy. Dwa przykładowe plany tygodniowych zajęć, jakie podaje się na kolejnych stronach, pozwalają się jedynie zorientować, jakich uczono przedmiotów i ile godzin w tygodniu, ale nie dają podstaw do wyrobienia sobie pojęcia o organizacji nauczania. Nie wnikając w szczegóły, można jedynie wskazać na różne możliwości z jednej strony uzależnione od liczby klas, uczniów i nauczycieli, a z drugiej od podziału *Unterklasse*, *Mittelklasse* i *Oberklasse* na roczniki, odpowiednio 2, 3 i 3, a nadto możliwości łączenia klas i roczników.⁴³

Jak wyglądał tygodniowy ogólny plan nauczania w szkole z trzema klasami i trzema nauczycielami?

Przedmioty	Tygodniowa liczba godzin			Ogólna tygodniowa liczba godzin
	Trzecia albo elementarna klasa	Druga klasa	Pierwsza klasa	
Anschauungsunterricht ⁴⁴ Nauka pogładowa	5	-	-	5
Religionsunterricht Lekcja religii	5	5	6	16
Sprachunterricht Lekcja języka	12 włącznie z nauką pisa- nia	6	5	23
Rechnen Rachunki	4	3	6	13
Raumgrößenlehre Nauka geometrii	-	-		
Naturkunde Przyrodoznawstwo	-	3	3	6
Geographie Geografia	-	4	4	7 ?
Geschichte und Staatskunde Historia i nauka o państwie	-	-		
Singen Śpiew	-	2	2	4
Schönschreiben Kaligrafia	zob. Sprach- unterricht	3	2	5
Zeichnen Rysunek	-	2	2	4
Ogólna liczba godzin lekcyjnych w tygodniu	26	28	30	84

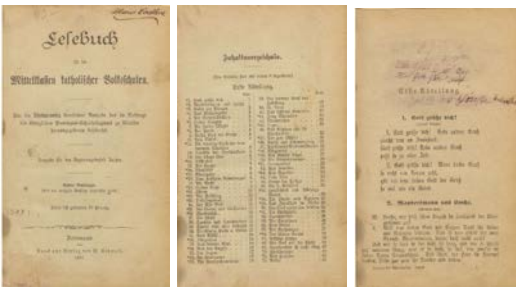
Zapomniani w rodzinnej Wielowi

Natomiast przypadku czterech klas i co najmniej trzech nauczycieli ogólny plan godzin lekcyjnych przedstawiał się następująco:

Przedmioty	Tygodniowa liczba godzin				Ogólna tygodniowa liczba godzin
	Czwarta albo elementarna klasa	Trzecia klasa	Dru-ga klasa	Pierw-sza klasa	
Anschauungsunterricht	4	-	-	-	4
Religionsunterricht	4	4	5	5	18
Sprachunterricht ... (Lesen, Sprach- u. Sprachübungen, Rechtschreiben, schriftlicher Gedankenausdruck.) (czytanie, ćwiczenie wymowy i mowy, ortografia, wyrażanie myśli w piśmie)	12	8	5	6	31
Rechnen	4	4	3	2	13
Raumgrößenlehre	-	-	-	4	4
Naturkunde	-	-	4	4	8
Geographie	-	2	4	-	6
Geschichte mit Staatskunde	-	-	-	4	4
Gesang	-	2	2	2	6
Schönschreiben	zob. Sprachunterricht	4	2	2	8
Zeichnen	-	2	2	2	6
Ogólna liczba godzin lekcyjnych w tygodniu	24	26	28	30	108

Zmiana systemu nauczania z jedno- na dwu-, trzy- cztero- i więcej klasowy miała oczywiście wpływ na poziom nauczania. Równie znacząco podnosiły poziom nauczania pomoce dydaktyczne. W tym samym czasie, jak wynika z kolejności zapisów w *Kronice*, gdy wprowadzono czteroklasowym system nauczania zadbano też o nowe środki dydaktyczne, a mianowicie:

- *Das Dortmunder Lesebuch*;
- *Der Stuhlmannsche Leitfaden fürs Zeichnen*⁴⁵;
- *Schusters Biblische Geschichte von Mey*⁴⁶;
- *Der Deharbsche Katechismus für die Diözese Breslau*⁴⁷;
- *Schreibers Wandtafeln für den naturgeschichtliche Unterricht*⁴⁸;
- *Das Rechenbuch von [Leopold] Heinze u. [Max] Hübner*⁴⁹;
- *Das Realienbuch von Hübner u. Richter*⁵⁰.

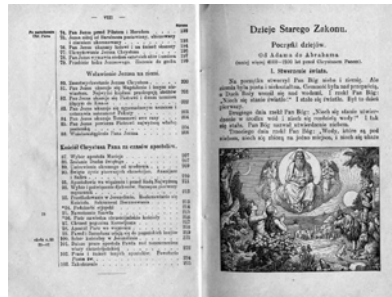
14. Czytanki dla klas średnich w katolickich szkołach ludowych

15. Czytanki w katolickich szkołach ludowych w Prowincji Śląskiej

16. Biblijna historia Starego i Nowego Testamentu Schustera dla katolickich szkół ludowych

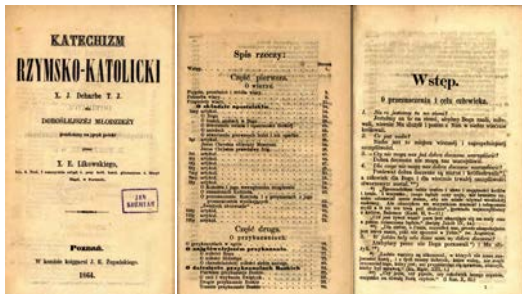

17. Biblijna historia Schustera, przekład polski z 1919, część spisu treści i pierwsza strona tekstu

Zapomniani w rodzinnej Wielowski

18. Wielki katechizm religii katolickiej Deharde'a

19. Polski przekład *Katechizmu* Deharde'a (strona tytułowa, część spisu treści i 1. strona wstępu)

20. Tablica ścienna, rośliny

21. Jakob Ferdinand Schreiber

22. Podręcznik do nauki rachunków w szkołach ludowych i elementarnych (okładka, strona tytułowa, wybrane strony)

Na bezpośredni wpływ systemu klasowo-lekcyjnego i nowych środków dydaktycznych na poziom nauczania zwraca się uwagę również w *Kronice*: „Zarówno dzięki temu [wprowadzeniu systemu czteroklasowego na skutek obowiązywania *Halbtagschule*], jak i wprowadzeniu nowych środków dydaktycznych podniósł się znacznie poziom nauczania. Osiągnięcia, które w czasach pana Zimmermanna z powodu jego słabego zdrowia, wskutek nieregularnego uczęszczania dzieci do szkoły i przepełnienia klas pozostawały, zdaniem powiatowego inspektora szkolnego Wojtylaka, jeszcze znacznie poniżej poziomu ogólnych wytycznych z 1872, od tego czasu znacznie się podniosły”⁵¹.

W tym kontekście – wprowadzenia systemu klasowego, nabycia nowych pomocy dydaktycznych, wzrostu poziomu nauczania – warto odnieść się do zapisu Zimmermanna, sporządzonego zapewne znacznie wcześniej. Zapis dotyczy języka, w jakim prowadzi się lekcje: „Językiem, jakim prowadzi się lekcje w szkole, jest język ojczysty dzieci, polski, ale zgodnie z rozporządzeniem rządu pielęgnuje się bardzo język niemiecki i dzieci okazują w tym dostateczną chęć uczenia się”⁵². Trudno datować tę informację, ale z pewnością tak było za czasów, gdy Zimmermann był głównym nauczycielem, choć nie wiadomo, przez jaki czas. W każdym razie trudno sobie wyobrazić, że tak nadal było w czasach, gdy wprowadzono nowe podręczniki i zmieniły się z pewnością od 1836 warunki, jakie panowały w latach 80. XIX w., czyli w latach, gdy Georg Siske chodził do szkoły.⁵³ Nie przesądzając, jak było, interesującym w tej materii wydaje się zapis w *Kronice*, który odnosi się do inspektora szkolnego dr. Wesendrecka. Został on inspektorem szkolnym okręgu pyskowskiego (Peiskretschamer Bezirk) po przydzieleniu niektórych szkół w północnej części powiatu gliwickiego (Kreis Gleiwitz) do tarnowieckiego okręgu inspekcji szkolnej (Schulinspektionsbezirk Tarnowitz) i podzielenia powiatu gliwickiego na dwa okręgi inspekcji szkolnej, czyli okręg gliwicki (Gleiwitzer Bezirk) i pyskowskiego (Peiskretschamer Bezirk). Doktor Wesendreck, zanim objął stanowisko inspektora szkolnego, był nauczycielem gimnazjalnym w Prowincji Renu (Rheinprovinz) i wkrótce, po mniej więcej dwuletnim okresie pełnienia tej funkcji, powrócił w ojczyste strony, nie mogąc znieść górnośląskiej polskości (*oberschlesische Polakai*) i dalszego pobytu w Pyskowi-

cach (Peiskretscham). Być może zdanie to odnosi się ogólnie do środowiska tego małego górnośląskiego miasteczka, ale niewykluczone, że środowisko szkolne było podobne – i tu z pewnością była wyczuwalna owa *oberschlesische Polakei*, przejawiająca się też w używaniu języka, śląskiej gwary.⁵⁴

Inny, nie mniej interesujący, jest zapis Zimmermanna w *Kronice*, który wiele mówi o panującej w wielowiejskiej szkole atmosferze, relacjach środowiskowych w całej gminie i okolicznych wsiach. „Jeśli chodzi o wyznanie, to uczniowie są przeważnie wyznania katolickiego, ale do tutejszej szkoły chodzą też dzieci żydowskich mieszkańców osiadłych w Wielowisi. Ze słusznego względu wobec nich postanowiono, że sobota będzie dniem wolnym od zajęć.”⁵⁵ Z tego zapisu wynikałoby, że przez jakiś czas wielowiejska gmina żydowska nie miała własnej szkoły i dzieci żydowskie chodziły do szkoły publicznej. Później jednak znowu ją otworzyła, bo w dalszej części *Kroniki* zapisano, że 1 kwietnia 1893 została rozwiązana prywatna szkoła żydowska i dzieci żydowskie zostały przeniesione do szkoły katolickiej.⁵⁶

W tym samym czasie, gdy wprowadzono system najpierw trzyklasowy, a później czteroklasowy, a także nowe środki dydaktyczne poprawiła się również, według zapisów *Kroniki*, sytuacja finansowa nauczycieli, zwłaszcza dzięki zniesieniu relikwów dawnego systemu ich wynagradzania i podniesieniu stawek związanych z latami pracy (od 1 kwietnia 1889). Przez „relikty” ma się zapewne na myśli dawne zobowiązania gminy wobec nauczyciela, które były uiszczane „w naturze”.

23. *Scheffel* (szefel) do 1872 niemiecka miara pojemności dla stałych ciał sypkich (np. ziarna)

W czasach quasi-systemu szkolnego w Wielowisi, gdy nauczaniem dzieci zajmował się każdorazowy organista parafii, gmina zapewniała mu mieszkanie, czyli drewniany domek na gruncie kościelnym, w którym odbywała się nauka i do którego należał ogród i parcela na 10 szefeli (*Scheffel*) wysiewu według miar wrocławskich (*Bresl.[auer] Mß. [Maße]*)⁵⁷.

Później, przy założeniu już pierwszego systemu szkolnego, szkołę parafialną przeniesiono do domu zakrystiana, w którym mieściły się jeden pokój i jedna klasa (izba szkolna), i komórka. Z budynków gospodarczych nauczyciel miał oborę z dwoma chlewikami dla świń i stodołę.

Sytuacja zmieniła się jednak w 1800, gdy zatrudniono pierwszego nauczyciela do nauki podstawowej (*ordentlicher Elementarlehrer*). Był nim Jacob Mordan. Roczne uposażenie pierwszego nauczyciela do nauki elementarnej i zarazem organisty wynosiło: 1. *Salarium*⁵⁸ oraz *Collende*⁵⁹ 10 *rthl* [*Reichsthaler*], 13 *sgr* [*Silbergroschen*]⁶⁰; 2. Deputat zbożowy: a. 3 *Scheffel*, 7 ¼ *Mtz.* [*Metze*] *Roggen* (żyta); b. 4 *Scheffel*, 12 *Mtz.* [*Metze*] *G[er]ste* (jęczmień); 3. Słomy 8 *Gbd.* [*Gebund*] (snopów)⁶¹.

W 1812 wynagrodzenie nauczyciela zostało uregulowane i wynosiło rocznie 50 *rth* [*Reichsthaler*] *Preuß[ische] Courant*⁶², 15 *Scheffel Roggen*, 3 *Scheffel Kuchelspeise*⁶³, drewna najpierw 9 *Klafter*⁶⁴, później 12 *Klafter* porąbanego drewna i 19 wozów *Raff- und Leseholz*⁶⁵, a mianowicie z dominium Langendorf 10 *Klafter*, z dominium Woyska 2 *Klafter*, z gminy Schwinowitz 10 wozów (*Fuhren*), z Kieleczki 5 wozów i z gminy Woyska 4 wozy. Jako organista mógł użytkować 11 mórg 60 akrów, niewielki sad (*Obstgärtchen*), *Säegarten*⁶⁶ (parcelę) na ½ szefela zasiewu, 4 *Umgänge*⁶⁷ (Wielkanoc, Zielone Świątki, Poświęcenie kościoła, Boże Narodzenie) *Collende*, 3 *Schock*⁶⁸ słomy oraz 10 wozów *Raff- und Leseholtz* ze Świnowitz. W 1866 zrezygnowano z *Collende* i słomy za co organista otrzymywał 21 *rth* w pół-

24. Awers monet: 1 talar i 1/6 talara oraz 1 i ½ Silbergroschen

25. Rewers monet: 1 talar i 1/6 talara oraz 1 i ½ Silbergroschen

26. Miary na dawnym ratuszu w Regensburg. Napis: „der stat schuch der stat öln u. der stat klafter” (miejska stopa, miejski lokiec i miejski klafter)

rocznych ratach. Zrezygnowano także z 10 wozów *Leseholz* za co otrzymywał 1 października każdego roku 3 *Klafter Kiefer-Leibholz*⁶⁹.

W 1870 liczba uczniów wzrosła do 540 i dał się odczuć brak dostatecznej liczby nauczycieli, ale z powodu w ogóle braku nauczycieli na poziomie elementarnym nie można było mu zaradzić, a więc obydwaj nauczyciele musieli podołać temu zadaniu. W uznaniu Zimmermann i nauczyciel pomocniczy otrzymali po 30 *rth* w naturaliach: 20 *Scheffel Roggen*, 4 *Scheffel Gerste, Heidekorn* (gryka) i *Erbsen* (groch), 7 *Klafter Leibholz*.

Od 1873 podniosło się w ogóle wynagrodzenie nauczycieli, a drugi nauczyciel otrzymywał nadto 25 *rth* rocznie jako rekompensatę z racji wielkiej liczby uczniów, co było związane z wprowadzeniem *Halbtagschule*. Gdy zaś 1 kwietnia 1875 *adjuwant* (nauczyciel pomocniczy) został mianowany drugim nauczycielem, to jego roczne wynagrodzenie wynosiło: 218 *rth* 13 *sg* i w naturaliach: żyto, owies i drewno⁷⁰.

27. 1 marka w Cesarstwie Niemieckim, awers i rewers, 1905

Od 1 kwietnia 1889, jak już wspomniano, polepszyła się finansowa sytuacja nauczycieli dzięki zniesieniu dawnych relikwów oraz podniesieniu i zwiększeniu państwowego dodatku uzależnionego od stażu (*der staatlichen Alters*), który dawniej wynosił 90 i 180

marek⁷¹ odpowiednio po 12 i 24 latach pracy, a odtąd 100, 200 i 300 marek po 10, 20 i 30 latach pracy.

W 1890, gdy stanowisko nauczyciela pomocniczego zmieniono na stanowisko nauczyciela zwyczajnego, podniesiono również jego wynagrodzenie z 100 do 300 marek.

Po tych, jak się wydaje, pomyślnych rozporządzeniach w kwestii wynagrodzenia nauczycieli pojawia się jednak w *Kronice* zapis, mówiący o wielkim rozczarowaniu i niezadowoleniu również wielowiejskich nauczycieli, jakie wzbudziło odrzucenie w trakcie obrad landtagu (*Landtagsverhandlung*) 4 maja 1893 propozycji ministra Bossla co do poprawy uposażeń nauczycieli.

O właściwą realizację zadań szkoły dbał patronat nad szkołą i nadzór szkolny.

Patronat nad szkołą wielowiejską sprawował każdorazowy właściciel dóbr rycerskich Langendorf (Wielowieś). Od czasu założenia wielowiejskiego systemu szkolnego patronami szkoły byli: Anton von Garnier, Josef von Jarotzky, zarządca dóbr (*Amtmann*) Stürtz, von Wallhofen, Du Pont, Kuschel aus Fiedler, a w czasach Zimmermanna Eduard Kuschel, do 1877, a mianowicie do czasu, gdy Kuschel (3.01.1877) odsprzedał swój majątek Langendorf rotmistrzowi (*Rittmeister*) baronowi Emilowi von Durant de Sénégas, który zmarł na atak serca 29 marca 1893 w czasie podróży ze stacji kolejowej Tost (Toszek) do Langendorf (Wielowisi).⁷²

28. Pałac w Wielowisi, 1904

Natomiast nadzór nad szkołą (*Schul-Revisor*) sprawował każdorazowy proboszcz. Pierwszym był proboszcz Joseph Kudlek, a w czasach Zimmermanna emerytowany archiprezbiter (*Erzpriester*)⁷³ proboszcz Vincenz Gebauer, który pełnił tę funkcję przez 43 lata (zmarł 25.02.1875 w wieku 73 lat). Gdy emerytowany archiprezbiter Vincenz Gebauer z powodu choroby zrezygnował z urzędu szkolnego rewizora (*Schul-Revisor*) na jego miejsce 20 grudnia 1872 został mianowany właściciel dóbr rycerskich w Wielowisi, Eduard Kuschel, jako rewizor albo lokalny inspektor szkolny (*Local-Schule Inspector*). Urząd ten pełnił do września 1877. Jego następcą został właściciel dóbr rycerskich Rubin aus Czarkow (Scharkow), jako królewski inspektor lokalny (*Königlicher Localschulinspektor*).⁷⁴ Po tragicznej śmierci Rubina nie został już wyznaczony żaden lokalny inspektor szkolny (*Local-schulinspektor*), a urząd ten pełnił każdorazowy powiatowy inspektor szkolny (*Kreisschulinspektor*).

Oprócz nadzorców szkolnych (*Schul-Revisoren*) byli jeszcze inspektory szkolni (*Schul-Inspectoren*), którzy wizytowali szkoły. Zimmermann wymienia inspektorów, którzy wizytowali wielowiejską szkołę od 1800 do 1886. Do 1873 byli nimi duchowni (archiprezbiter, biskup, proboszcz). W kwietniu 1873, w czasach kulturkampfu⁷⁵, powiatowy inspektor szkolny

Valentin Spira, proboszcz w Wielkiej Paczynie (Gross Patschin), został odsunięty od urzędu, a na jego miejsce został mianowany dr Paschen, wcześniej dyrektor szkoły zawodowej (*Gewerbschule*)⁷⁶ w Bochum (Westfalia), jako powiatowy inspektor szkolny powiatu toszecko-gliwickiego. To on, o czym wspomniano wcześniej, wizytował 30 czerwca 1873 wielowiejską szkołę i zarządził, że pierwszy nauczyciel ma uczyć dziewczęta na wszystkich trzech stopniach, a drugi nauczyciel chłopców także na wszystkich trzech stopniach, oraz że dniem rekreacji (*Recreations-Tag*) ma być środa, a nie sobota. Dr Paschen został zwolniony (*entledigen*) ze swego urzędu w sierpniu 1873. Na jego miejsce został mianowany nauczyciel gimnazjalny Marx jako powiatowy inspektor szkolny (*Kreis-Schulen-Inspector*). Ale gdy w 1875 powiat toszecko-gliwicki (Tost-Gleitwitzer Kreis) został podzielony na dwa okręgi inspekcji szkolnej (Schul-Inspektations Bezirke), Marx został powiatowym inspektorem szkolnym (*KreisSchulenInspector*) okręgu gliwickiego, a pyskowskiego oraz toszeckiego – Czygan. W lipcu jednak Czygan został przeniesiony do powiatu katowickiego (Kattowitzer Kreis) i jego miejsce zajął Marx.

29. Ogłoszenie w „Tost-Gleitwitzer Kreisblatt”

Zgodnie z ogłoszeniem w „Tost-Gleitwitzer Kreisblatt” nr 1, 6 stycznia 1885 miejscowości szkolne Brynek (Brynnek), Koty (Kotten), Wielowieś (Langendorf), Potępa (Potempa), Sieroty (Schieroth), Świniowice (Schwinowitz), Tworóg (Tworog) oraz Wojska (Woiska) zostały wyłączone z gliwickiego okręgu inspekcji szkolnej (GleitwitzerSchulinspektationsbezirk) i przekazane pod władzę powiatowego inspektora szkolnego (*Kreis-schuleninspector*) Woityłaka w Tarnowskich Górach (Tarnowitz), i to na mocy Królewskiej Rejencji w Opolu (Königliche Regierung zu Oppeln).

W 1886 powiat gliwicki (Kreis Gleiwitz) został podzielony na dwa okręgi inspekcji szkolnej (Schulinspektationsbezirke): Pyskowice (Peiskretscham) i Gliwice (Gleiwitz), a szkoły, które od 1884 były przydzielone do Tarnowskich Gór (Tarnowitz), zostały włączone do okręgu pyskowskiego

(Peiskretschamer Bezirke). Od 1 stycznia 1890 do 1 lipca tegoż roku powiatowy inspektor szkolny (*Kreisschulinspektor*) Schink objął zastępstwo w okręgu pyskowskim (Peiskretschamer Bezirk) i wizytował też wielowiejską szkołę w czasie przejazdu (*Durchreise*).

Oprócz patrona szkoły, lokalnego inspektora szkolnego i powiatowego inspektora szkolnego był wybierany zarząd szkoły (*Schulvorstand*). W *Kronice* z interesującego nas okresu, zwłaszcza lata, gdy Georg Siske uczęszczał do wielowiejskiej szkoły, znajduje się jeden jedyny zapis dotyczący tej kwestii: „11 lutego 1890 odbyło się w tutejszej miejscowości utworzenie nowego zarządu szkoły składającego się z: 1. z właściciela majątku, 2. lokalnego inspektora szkolnego, 3. zagrodnika (*Stellenbesitzer*)⁷⁷ Glogascha, 4. zagrodnika Paula Bujary, 5. siodlarza (*Satler*)⁷⁸ Ferdinanda Siskego”⁷⁹. W tym miejscu nie podaje się żadnych informacji o kompetencjach tego zarządu, ale z kontekstu wielu zapisów można przyjąć, że miał decydujący głos w sprawie budowy i remontu szkoły (np. wykorzystania przez gminę po długich debatach połowy odszkodowania po pożarze mieszkania nauczyciela na wstawienie w klasach podwójnych okien, zastąpienie drewnianej i sfatygowanej pompy w szkolnej studni żelazną), uposażenia nauczycieli, zatrudnienia nowych nauczycieli (np. wspomniana wcześniej sprawa zastąpienia nauczycielki przedmiotów technicznych [*Industriellehrerin*] Anny Bömich nową nauczycielką, sprawa zatrudnienia czwartego nauczyciela) czy organizowania uroczystości szkolnych z okazji położenia kamienia węgielnego pod budowę szkoły czy jubileuszu nauczycieli itp.

Georg Siske nie uczestniczył jeszcze jako uczeń w uroczystości położenia kamienia węgielnego pod nową szkołę, która odbyła się 13 lipca 1878 w obecności królewskiego lokalnego inspektora szkolnego właściciela dóbr rycerskich Rubina z Czarkowa (Scharkow), zwierzchnika wielowiejskiej gminy (*Gemeinde Vorsteher*) pana Krawietza, dwóch nauczycieli, Zimmermanna i Bartela, oraz uczniów, którzy po przemówieniu Rubena odśpiewali *Lobet dem Herrn*⁸⁰.

Oprócz wzmianki o tej uroczystości w *Kronice* do 1893 znajdują się jeszcze dwa opisy wielkich uroczystości: jubileuszu i pogrzebu Zimmermanna oraz pogrzebu barona Duranta.

8 maja 1886 uroczystie obchodzono jubileusz pięćdziesięciolecia pracy nauczycielskiej w wielowiejskiej szkole Antona Zimmermanna, który według jego własnych informacji przybył do Wielowśi 13 maja 1836.

O godzinie 9 nauczyciele tutejszej Konferencji Rejonowej (Konferenz-Bezirk) udali się z Jubilatem do tutejszej katolickiej szkoły, do jego mieszkania, gdzie uczniowie odśpiewali kilka pieśni. Następnie patron szkoły, baron von Durant, złożył gratulacje Jubilatowi. Do gratulacji przyłączyli się członkowie tutejszej Konferencji Rejonowej (Konferenz-Bezirk), Następnie senior, główny nauczyciel i organista Hawlitschka z Tworoga, po krótkim przemówieniu wręczył Jubilatowi piękny prezent od nauczycieli powiatów toszcko-gliwickiego (Tost-Gleitwitz) i tarnogórskiego (Tarnowitz). Również gmina wręczyła mu prezent – fotel.

30. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Maryi przed przebudową w 1934

krótkim przemówieniu wręczył Jubilatowi piękny prezent od nauczycieli powiatów toszcko-gliwickiego (Tost-Gleitwitz) i tarnogórskiego (Tarnowitz). Również gmina wręczyła mu prezent – fotel.

O 9.30 nauczyciele Kruppa z Woźnik (Woischnik) i Hawlitschka z Tworoga zaprowadzili Jubilata do kościoła,⁸¹ gdzie została odprawiona uroczysta Msza święta. Po Mszy świętej uczestnicy uroczystości udali się do mieszkania Jubilata. Tam pojawił się też królewski powiatowy inspektor szkolny (*Königliche Kreis-Schulinspektor*) Woitylak z Tarnowskich Gór (Tarnowitz), który zwrócił się z przemową do Jubilata oraz przekazał w imieniu Królewskiej Rejencji (*Königliche Regierung*) najłaskawiej przyznany mu przez Jego Wysokość (*S[eine] Majestät*) Order Domowy Hohenzollernów (*Order der Inhabern der Hohenzollernschen Hausordens*).⁸² Potem powiatowy inspektor szkolny (*Kreis-Schulinspektor*) podziękował Jubilatowi w imieniu Królewskiej Rejencji w Opolu (*Königliche Regierung zu Oppeln*) i swoim za jego starania oraz działalność w latach służby. Następnie wydano w domu Jubilata śniadanie. O 1.00 zebrali się uczestnicy uroczystości – *Kreisschulinspektor*, nauczyciele okręgu (*Bezirk*), z Tarnowskich Gór (Tarnowitz), ze Starych Tarnowic (Alt Tarnowitz), Toszka (Tost), Świbia (Schwieben), Zabrze, tutejszy pro-

boszcz Gans, proboszcz Kruppa z Woźnik (Woischnik) i wszyscy pozostali – w uroczystej sali, gdzie wydano obiad. Jubilat wznosił toast na cześć Jego Wysokości (*S[eine]r. Majestät*) cesarza Wilhelma, inspektor szkolny (*Schulinspektor*) na cześć Jubilata, nauczyciel Pachaly (?) z Tarnowskich Gór (Tarnowitz) na cześć rodziny Jubilata, nauczyciel Bartelt na cześć nauczycieli z wyżej wymienionych obydwu powiatów. Uroczystość zakończyła się wieczorem zabawą taneczną, której towarzyszyła ośmioosobowa orkiestra wojskowa z Gliwic (*Gleiwitzer Militair-Kappelle R.18*).

Anton Zimmermann niedoczekał się emerytury, na którą miał przejść od 1 października 1886. Zmarł 13 sierpnia 1886. Uroczystość pogrzebowa była jeszcze okazalsza niż ubiegłoroczny pogrzeb Grosha. Na pogrzeb licznie przybyli nauczyciele z okolicy, wielu duchownych, między innymi siostrzeniec Zmarłego, ojciec Kruppa z Woźnik (Woischnik), królewski powiatowy inspektor szkolny (*Königliche Kreisschulinspektor*) Woitylak, patron szkoły baron von Durant oraz wielka liczba ludności, aby temu powszechnie szanowanemu i dzięki swemu życzliwemu charakterowi kochanemu Zmarłemu oddać ostatnią posługę. Na osobiste życzenie Zmarłego został pochowany pod jesionem płaczącym, rosnącym po południowej stronie kościoła.

W *Kronice*, w części nas interesującej, opisany jest jeszcze jeden pogrzeb, w którym być może również uczestniczył Georg Siske. Wprawdzie uczęszczał wówczas już do gimnazjum w Strzelcach Opolskich, ale to nie wyklucza jego obecności na pogrzebie patrona wielowiejskiej szkoły, barona von Duranta.

Baron von Durant zmarł 29 marca 1893 na atak serca w drodze ze stacji kolejowej w Toszku do Wielowśi. W pogrzebie brał udział związek kombatanów (*Kriegerverein*) i uczniowie. Orkiestra wojskowa (*Regimentsmusik*) grała [Marsz żałobny](#)⁸³ Chopina i chorały. Nauczyciele z Wielowśi i okolic śpiewali [Über den Sternen](#) i [Schlum-](#)

31. Dworzec kolejowy w Toszku
w latach 1910

[mre sanft](#). Wcześniejszy nauczyciel domowy, a obecnie pastor, Rauch, wygłosił mowę pogrzebową w domu, a pastor Simon-Tost (z Toszka) przy grobie. Mowa Raucha, nawiązująca do tekstu: „Jak jelen ę tęskni za źródłem świeżej wody, tak moja dusza pragnie Boga”, była wspaniała. Ponieważ Zmarły był powszechnie lubiany, przeto udział Państwa, jak i całej gminy był bardzo liczny. Na wielu domach zawisły chorągwie żałobne.

W gimnazjum strzeleckim

Po ukończeniu szkoły ludowej w rodzinnej miejscowości, Wielowśi, Georg Siske uczęszczał do Królewskiego Gimnazjum w Wielkich Strzelcach (Koenigliches Gymnasium in Gross-Strehlitz), które ukończył ze świadectwem dojrzałości we wrześniu 1899.

Zachował się wykaz abiturientów tego gimnazjum z 1899/1900. Georg Siske znajduje się pod numerem 193. Podaje się w nim także datę urodzenia (25.10.75), miejsce urodzenia (Langendorf, Kr. Gleiwitz), wyznanie/religię (kath.), zawód ojca (*Stand des Vaters, Sattlermstr.*), miejsce zamieszkania ojca (*Wohnort des Vaters*), pobyt w gimnazjum, lata (8 ½), pobyt w Prima, lata (3 ½). Egzamin dojrzałości zdawał w Michaelis-Termin 1899, a więc we wrześniu.⁸⁴

32. Gimnazjum miejskie Johanneum,
lata 1935–1940

Królewskie Gimnazjum w Strzelcach Opolskich zawdzięcza swoje powstanie rodzinie Renard. Strzelce zostały zajęte przez wojska pruskie w 1741, w czasie I [wojny śląskiej](#) między cesarzową austriacką Marią Teresą a Prusami. Rodzina [Colonnów](#), która od 1650 zarządzała „państwem strzeleckim”, położyła ogromne zasługi w jego rozwoju, zwłaszcza rzemiosła, hutnictwa, rolnictwa (drenowanie podmokłych gruntów, osuszanie bagien, hodowla bydła oraz owiec).

W 1815 jednak wszystkie jej dobra, którymi po śmierci bezdzietnego Filipa

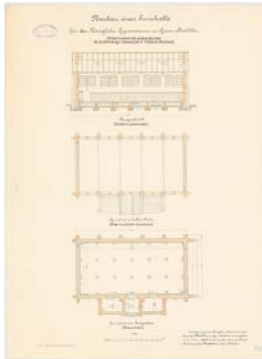
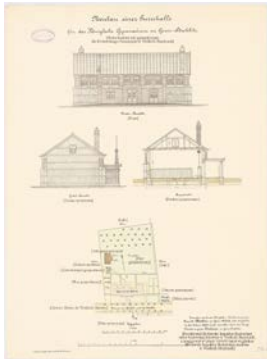
Colony w 1807 zarządzał baron Gastheimb z tej racji, że miał za żonę jedną z córek z rodu Collonna, zostały podzielone między trzech spadkobierców: barona Gastheimba, hrabiego Gaszyna i hrabiego Renarda, któremu w udziale przypadła część hut nad Małą Panwią, część majątku ziemskiego, miasto Strzelce i okoliczne wioski wraz z siedzibą na zamku strzeleckim.

[Andreas Maria Graf von Renard](#) położył ogromne zasługi nie tylko w rozwoju nowoczesnego przemysłu hutniczego na Górnym Śląsku i w Zagłębiu

33. Graf Johannes Maria von Renard

Dąbrowskim, ale też miasta Strzelce. Jak kiedyś w okolicach Zawadzkiego założył rezerwat zwierzyny leśnej, tak teraz, w 1832, z jego inicjatywy zaczęto zakładać wielki park krajobrazowy. Ponadto rodzina Renard przyczyniła się do rozbudowy szkolnictwa średniego w Strzelcach. W 1838 Magistrat wynajął dwa piętra w domu przy obecnej ulicy Wałowej i otwarto tam dwuletnie progimnazjum. Starszy syn Andreasa Renarda, Jan ([Graf Johannes von Renard](#)), darował magistratowi część swego terenu pod budowę nowoczesnego gimnazjum. Budowę gimnazjum w zasadzie ukończono w 1872.

34. Plany budowy sali gimnastycznej dla Królewskiego Gimnazjum w Wielkich Strzelcach

Już tego samego roku gimnazjum ukończyli pierwsi abiturienti. Przez wiele lat gimnazjum nazywano Johanneum (Königliches Gymnasium Johanneum zu Groß Strehlitz), dla upamiętnienia ofiarodawcy. Miało ono odgrywać – jak każda szkoła średnia – rolę kulturotwórczą dla środowiska, „dostarczając” miastu oraz okolicy ludzi przygotowa-

nych do pełnienia funkcji urzędniczych, a także przyszłe elity intelektualnej. W 1889 z inicjatywy Jana, który był znanym sportowcem w Europie

(trzykrotnie zwyciężył w [derbach niemieckich](#)), miasto wybudowało przy szkole salę gimnastyczną.⁸⁵

W dziewiętnastowiecznej Europie w zakresie szkoły średniej pruskie gimnazjum, obok francuskiego liceum i angielskiego *grammar school*, cieszyło się największą popularnością. Jego teoretyczno-pedagogiczną podstawą była filozofia niemieckiego Oświecenia, a ideałem – moralne oraz intelektualne doskonalenia jednostki, określanego mianem *Bildung*, przez które „rozumiano zarówno sam proces intelektualnego rozwoju jednostki, jak i rezultaty tego procesu, a także pielęgnowanie cnót piękna oraz dobra na wzór greckiej *paidei*”⁸⁶. Do gimnazjum, jako jednego typu szkoły średniej w Prusach, chodziła nie tylko młodzież z rodzin szlacheckich, ale także mieszczańskich i, choć nie tak często, chłopskich. Ewolucja szkół średnich w Prusach, w tym gimnazjów, trwała do połowy XIX w. i przejawiała się w ich coraz większej emancypacji od wpływów Kościoła i podporządkowania władzy państwowej, dostosowywania programów nauczania do wymogów uniwersytetów i wprowadzaniu egzaminu maturalnego. Nauczycieli gimnazjalnych zaliczano do elity społecznej i intelektualnej. Kandydaci na nauczycieli byli absolwentami uniwersytetów i musieli zdawać egzamin państwowy z łaciny, greki, historii i matematyki. Podstawą programową gimnazjum, w którym nauka trwała dziewięć lat, były języki (łacina, greka), kultura klasyczna, matematyka, historia i języki nowożytne.⁸⁷

C. Übersicht über die Abiturienten.

Nr	N a m e	Tag und Jahr des Abiturs	Ortsname	Reli-gion	Stand des Vaters	Wohnt-ort des Vaters	Abiturient auf dem Abiturs-stand	Abiturs-stand	Abiturs-ort	Abiturs-ort
Ober-Terrain 1899										
192	Alwiner David	25. 12. 79	Antiklinik	kath.	Lehrmann	Antiklinik	1	1	1	Theologie
193	Walter Dörner	11. 06. 90	Bellevue	evang.	Lehrmann	Bellevue	1	1	1	Medizin
194	Paul Dörner	5. 12. 79	Gumbertstr.	kath.	Lehrmann	Gumbertstr.	1	1	1	Medizin
195	Paul Göttsche	4. 01. 79	Antiklinik	evang.	Professur	Antiklinik	11	11	11	Theologie
196	Karl Göttsche	08. 04. 79	Antiklinik	kath.	Kaufmann	Lehrbach	9	9	9	Theologie
197	Richard Göttsche	5. 1. 79	Antiklinik	kath.	Lehrmann	Antiklinik	11	11	11	Theologie
198	Paul Hippel	18. 05. 79	Antiklinik	kath.	Lehrmann	Antiklinik	11	11	11	Medizin
199	Alwin Jahn	7. 04. 77	Antiklinik	kath.	Lehrmann	Antiklinik	11	11	11	Medizin
200	Richard Kreyer	4. 06. 77	Dr. Bahler	kath.	Lehrmann	Lehrbach	11	11	11	Medizin
201	Paul Krawinkel	21. 03. 78	Antiklinik	evang.	Lehrmann	Antiklinik	11	11	11	Medizin
202	Joseph Frensch	20. 03. 90	Antiklinik	kath.	Lehrmann	Lehrbach	9	9	9	Medizin
Michaelis-Terrain 2000										
191	Henry Bibb	21. 05. 79	Langendorf	kath.	Lehrmann	Langendorf	0/0	0/0	0/0	Theologie
192	Karl Thal	1. 02. 75	Langendorf	kath.	Kaufmann	Langendorf	11	11	11	Theologie
Ober-Terrain 1900										
190	Adolfus Dörner	21. 12. 77	Langendorf	kath.	Lehrmann	Langendorf	9	9	9	Theologie
191	Alwin Göttsche	5. 04. 77	Bellevue	kath.	Lehrmann	Bellevue	11	11	11	Medizin
192	Alwin Frensch	18. 12. 90	Bellevue	evang.	Lehrmann	Bellevue	11	11	11	Theologie
193	Hermann Göttsche	5. 04. 90	Bellevue	evang.	Lehrmann	Bellevue	11	11	11	Theologie
194	Felix Göttsche	5. 04. 90	Bellevue	evang.	Lehrmann	Bellevue	11	11	11	Theologie
195	Felix Göttsche	21. 03. 90	Bellevue	evang.	Lehrmann	Bellevue	11	11	11	Theologie
196	Karl Göttsche	21. 03. 90	Bellevue	evang.	Lehrmann	Bellevue	11	11	11	Theologie

35. Lista maturzystów w latach 1899/1900

Świadectwa maturalne, jakie uzyskano w pruskich gimnazjach, otwierały drogę do elity społecznej i do elity władzy, do korpusu oficerskiego, do różnych stanowisk w administracji państwowej, do świata nauki i kultury. Gimnazja jednak były przede wszystkim szkołami przygotowującymi do studiów uniwersyteckich i egzaminów państwowych. W państwie pruskim bowiem dostęp do wszystkich najbardziej uprzywilejowanych stanowisk

zależał nie tyle od dyplomu poświadczającego posiadane kwalifikacje, ile od egzaminu państwowego sprawdzającego poziom rozwoju intelektualnego kandydata. Od tych egzaminów zależał m.in. dostęp do państwowej administracji, która od ogłoszenia w 1794 [Allgemeines Landrecht](#) przekształcała się w zawodową korporację urzędniczą (*Beamtenstand*), składającą się z przedstawicieli różnych stanów, nie tylko tradycyjnej arystokracji rodowej.⁸⁸

Gwałtowny jednak rozwój nowoczesnego przemysłu i wzrastająca rola nauki i techniki, zwłaszcza po [zjednoczeniu Niemiec](#) (1871), rodziły nowe potrzeby, którym nie mogły już sprostać gimnazja. Po przemówieniu [Otto von Bismarcka](#) w Reichstagu w 1884, przestrzegającego przed niemożnością wchłonięcia absolwentów szkół średnich przez społeczeństwo, zaczęto ograniczać wpływ do gimnazjów młodzieży z warstwa niższych, zaostrzając egzaminy wstępne, podnosząc opłaty za naukę, strasząc widmem poszerzania szeregów „umysłowego proletariatu”.⁸⁹ W 1890 [cesarz Wilhelm II](#) ponowił krytykę szkół średnich z tej racji, że nie są one – jego zdaniem – przystosowane do potrzeb wynikających z industrializacji, a gimnazjum klasycznemu brakuje narodowego ducha („Musimy wychowywać młodych Niemców, a nie młodych Greków i Rzymian”). I już w 1892 ukazały się nowe programy nauczania w gimnazjach, zmniejszające liczbę godzin greki we wszystkich klasach z 40 do 36, a łaciny z 72 do 62.⁹⁰

Jeśli chodzi o Königliches Gymnasium Johanneum zu Groß Strehlitz, do którego uczęszczał Georg Siske od 1891, to zachowały się drukowane od 1872 (wtedy jeszcze progimnazjum) do 1915 sprawozdania szkolne,⁹¹ w których uwzględnia się opatrzone dokładną informacją programy nauczania w poszczególnych klasach, ogólne plany lekcji (przedmioty, tygodniowe liczby godzin lekcyjnych, ogólna liczba godzin lekcyjnych), wykazy nauczycieli i przedmiotów, jakich uczyli w poszczególnych klasach, rozporządzenia wyższych władz szkolnych, kronikę, statystyczne dane (frekwencja, pomoce dydaktyczne, zasoby biblioteczne), premie oraz wsparcia, porządek egzaminów, porządek uroczystości szkolnych, wiadomości dla uczniów i rodziców. Treść i układ w poszczególnych rocznikach mogły nieco się różnić, ale ich zasadnicza struktura się nie zmieniała, dając szczegółowy wgląd w życie i działalność strzeleckiego gimnazjum.

W roczniku z 1899, w którym pojawia się informacja o Georgu Siskem, może warto wskazać na pewne elementy, przybliżające ogólny charakter owych sprawozdań i zarazem ich osobliwe treści, co pozwala w jakieś mierze uzmysłowić sobie atmosferę panującą w ówczesnym gimnazjum strzeleckim.

Najpierw w części ogólnej (część I) w punkcie 1 podaje się wykaz przedmiotów i liczbę godzin każdego z nich w poszczególnych klasach.

Następnie w punkcie 2 wykaz nauczycieli i przedmiotów przez nich nauczanych w poszczególnych klasach.

Dalej, w punkcie 3, bardzo szczegółowy wykaz materiałów lekcyjnych zrealizowanych w ciągu roku w poszczególnych klasach. Na końcu tego

I. Übersicht über die einzelnen Lehrgesamtheiten und die für jedes derselben bestimmte wöchentliche Stundenzahl.

Lehrgesamtheiten		Klassen und wöchentliche Stundenzahl.							Summe
		I	III	III	III	IV	V	VI	
Religionslehre	katholische	2	2	2	2	2	2	2	15
	evangelische	2	2	2	2	2	2	2	14
	jüdische	—	—	—	—	2	2	2	4
Deutsch		3	3	3	3	3	3	3	25
Latein		7	7	7	7	7	7	7	58
Griechisch		6	6	6	6	6	—	—	30
Französisch		2	2	3	3	3	4	—	17
Englisch		2	2	—	—	—	—	—	4
Hebräisch		2	2	—	—	—	—	—	4
Historie und Erdkunde		3	3	3	3	3	4	2	33
Geometrie und Rechnen		1	4	4	3	3	4	4	30
Mathematik und Rechnen		2	2	2	2	2	2	2	16
Physik und Naturgeschichte		—	—	—	—	—	—	—	—
Schreiben		—	—	—	—	—	—	—	—
Zeichnen		2	2	2	2	2	2	2	10
Singen		2	2	2	2	2	2	2	14
Turnen		3	3	3	3	3	3	3	22

wykazu znajduje się uwaga: Wszyscy uczniowie obydwu wyznań chrześcijańskich uczestniczyli w lekcjach religii; nie wystawiono żadnego wniosku o zwolnienie.

W punkcie *Technischer Unterricht* wyszczególnia się następujące zajęcia: a) *Turnen* (Gimnastyka)⁹², b) *Gesang* (Śpiew), c) *Zeichen* (Rysunek), d) *Schreiben* (Pismo).

36. Przegląd przedmiotów i przeznaczonych na nie tygodniowej liczby godzin

Na gimnastykę przewidziano 12 godzin. W zajęciach brało udział 242 uczniów latem, a zimą 226. Z lekcji gimnastyki było zwolnionych z powodu zdrowotnych 14 uczniów latem, zimą 18, a z pewnego rodzaju ćwiczeń 2 latem, zimą 1. Z innych powodów niż zdrowotne z lekcji gimnastyki nie był zwolniony latem i zimą ani jeden uczeń, a z pewnego rodzaju ćwiczeń 1 latem i 2 zimą.

Wszyscy uczniowie byli podzieleni na 4 grupy. Do najmniejszych należało 36 uczniów, do największych 73. Na zajęcia przewidziano 12 godzin łącznie. Na zajęciach były przeplatane ćwiczenia dowolne (*Freiübungen*), na przyrządach (*Gerätübungen*), marsz (*Marschübungen*) i gry zespołowe (*Turnspiele*). W grach zespołowych, które w czasach lekcji gimnastyki odbywały się na przemian przez wszystkie grupy, brali udział uczniowie wszystkich klas. W lecie przy sprzyjającej pogodzie zajęcia odbywały się

na placu gimnastycznym, a przy niesprzyjającej pogodzie w sali gimnastycznej, w zimie zaś przeważnie w niej. Plac gimnastyczny i sala gimnastyczna, które są własnością gimnazjum, znajdują się w pobliżu gmachu gimnazjalnego. O ile tylko pogoda pozwala uczniowie wszystkich klas oddają się na przestronnym placu gimnastycznym różnym grom ruchowym i z piłką. W miesiącach zimowych chętnie korzystają z możliwości jazdy na łyżwach.

94 uczniów potrafi pływać, wśród nich jest 12, którzy dopiero latem 1899 nauczyło się pływać. 11 uczniów, a więc 5% ogólnej liczby uczniów, ma kategorię *Freischwimmer*, czyli potrafi pływać przez 15 minut na głębokiej wodzie i wskoczyć do wody z wysokości 1 metra i 2 razy się zanurzyć na dwie minuty.⁹³

Następnie dość szczegółowo wylicza się materiał przewidziany na lekcje śpiewu, rysunku i pisma.

Część I zamyka wykaz używanych na lekcjach podręczników.

W części II uwzględniono rozporządzenia władz, np. rozporządzenie uczenia 28 sierpnia 150. rocznicy urodzin Goethego czy rozporządzenie dotyczące ferii w 1900: Ferie wielkanocne: zakończenie szkoły 4 kwietnia, rozpoczęcie szkoły 19 kwietnia. Ferie zielonoświątkowe: zakończenie szkoły 31 maja, rozpoczęcie szkoły 7 czerwca. Ferie letnie: zakończenie szkoły 6 lipca, rozpoczęcie szkoły 9 sierpnia. Ferie na św. Michała: zakończenie szkoły 28 września, rozpoczęcie szkoły 9 października. Ferie bożonarodzeniowe: zakończenie szkoły 19 grudnia, rozpoczęcie szkoły 3 stycznia.

Część III jest kroniką szkolną, w której mówi się o rozpoczęciu roku szkolnego 13 kwietnia uroczystym nabożeństwem, zmianach w gronie nauczycielskim, podróżach nauczycieli, dostojnych gościach, uroczystościach szkolnych (Sedantage⁹⁴, dzień urodzin cesarza i króla; 150. rocznica urodzin Goethego), nagrodach, przedstawieniach szkolnych, przełożeniu zajęć

Zusammenstellung der beim Unterrichte gebrauchten Lehrbücher.

1. Religionslehre. a. katholische: Dönnakatechismus, VI – IV; Schöner May, Biblische Geschichte, VI – IV; König, Handbuch für den katholischen Religionsunterricht, IV u. III; König, Lehrbuch für den katholischen Religionsunterricht, II u. I. — b. evangelische: J. Origer, Erklärung des Neuen Testaments, VI – III; Press, Biblische Geschichte, VI – III; so Kirchenteller, VI – III; Noack, Hilfsbuch für den evangelischen Religionsunterricht, III – I. c. jüdische: Borchstein, Götters- und Pflanzlehre, VI – VIII; Levy, Biblische Geschichte, VI – VIII.
2. Deutsch. Scholz, Deutsches Lesebuch, VI – VII; Buschmann, Deutsches Lesebuch, III u. I.
3. Latein. Eberdt-Seyfert, Lateinische Grammatik, VI – I; Osterberg, Übungsbuch, VI – III.
4. Griechisch. Gerth, Griechische Schulgrammatik, III – I; Wessner, Elementarbuch, III und VII.
5. Französisch. Pütz-Kares, Elementarbuch, IV u. VIII; Sprachlehre, VIII – I; Übungsbuch, VIII – I.
6. Englisch. Deutschlein u. Willenberg, Leitfaden, VIII u. I.
7. Hebräisch. Voss, Kurze Anleitung, VIII u. I.
8. Geschichte und Erdkunde. Jüncke, Die Geschichte der Griechen und Römer, IV; Die deutsche und vorderasiatisch-persische Geschichte, III u. VII; Herfort, Historisches Hilfsbuch, VIII u. I. E. v. Seyditzsche Geographie, Ausgabe A, V – VII.
9. Mathematik (Rechnen). Scheller, Aufgaben für das theoretische und praktische Rechnen, VI – IV; Kunkly, Die Elementar-Mathematik, IV – I; Rübner, Aufgabensammlung, III – I; Gauss, Lehrpläne, II u. I.
10. Naturbeschreibung und Physik. Wosidlo, Botanik und Zoologie, VI – VIII; Stumpf, Grundriss der Physik, VIII – I.
11. Gesang. Kuhn, Gesangsbücher, VI u. V.

37. Wykaz podręczników używanych na lekcjach

na godziny przedpołudniowe, wycieczkach, egzaminach dojrzałości i końcowych i ich przewodniczących, a także o stanie zdrowia uczniów i nauczycieli.

W części IV, w punkcie a) podaje się dane statystyczne dotyczące frekwencji w roku szkolnym, w punkcie b) relacji wyznaniowych i rodzinnych uczniów (na początku letniego półrocza szkolnego było 177 katolików, 34 ewangelików, 32 żydów, 101 miejscowych, 142 zamiejscowych, a na początku zimowego półrocza szkolnego było 162 katolików, 35 ewangelików, 29 żydów, 91 miejscowych, 135 zamiejscowych). Poza tym wspomina się o otrzymaniu przez uczniów świadectw odbycia jednorocznej, dobrowolnej służby wojskowej (*einjährig-freiwilliger Militärdienst*), w punkcie c) wykaz abiturientów z podaniem kolejnego numeru, imienia i nazwiska, dnia i roku urodzenia, miejsca urodzenia, religii, zawodu/pozycji ojca, miejsca zamieszkania ojca, pobytu w gimnazjum w latach i pobyt w latach w Prima, wybrany zawód.

Część V zawiera wykazy zbiorów środków dydaktycznych: A. Biblioteki nauczycieli, obejmującej 1434 dzieł w 3189 tomach; B. Biblioteki uczniów, obejmującej 1434 dzieł w 1849 tomach; C. Przedmioty nabyte dla gabinetu fizyki; D. Przedmioty nabyte dla zbiorów przyrodniczych; E. Przedmioty nabyte dla zbiorów geograficznych; F. Przedmioty nabyte dla zbiorów muzycznych; G. Przedmioty nabyte dla zbiorów modeli do rysunków.

W części VI mówi się o stypendiach względnie premiach przyznanych uczniom (m.in. stypendium i premie ufundowane przez grafa Johanna Renarda) oraz składa się podziękowania wszystkim darczyńcom, którzy wspierali w minionym roku szkolnym potrzebujących uczniów.

W części VII podaje się wiadomości dla uczniów i ich rodziców, m.in. porządek uroczystości zakończenia roku szkolnego 10 kwietnia (m.in. śpiew *Hoch thut euch auf* Christopa Willibalda von Glucka (Christoph Willibald Ritter von Gluck); referaty uczniów; śpiew *Komm holder Lenz* – chór z *Czterech pór roku* Josepha Haydna; przemówienie dyrektora; śpiew *Hallelujah* z *Mesjasza* Georga Friedricha Händla) i rozpoczęcia nowego roku szkolnego 19 kwietnia, warunki przyjmowania nowych uczniów (zgłaszać mogą tylko rodzice albo ich prawni przedstawiciele; świadectwo chrztu albo urodzenia; świadectwo szczerpienia albo powtórnego szczerpie-

nia; świadectwo z poprzedniej szkoły, jeśli do niej uczęszczali, a zmiana nastąpiła z wystarczająco uzasadnionego powodu; przyjęcie do Sexta w zasadzie nie ma miejsca przed ukończeniem dziewiątego roku życia; przyjmuje się na podstawie egzaminu z biegłego czytania łacińskiego i niemieckiego pisma drukowanego, znajomości części mowy, czytelnego i czystego pisma, umiejętności zapisywania czytelnie i bez dużych błędów dyktanda w języku niemieckim i łacińskim, dobrej znajomości czterech podstawowych działań arytmetycznych na całych i ułamkowych liczbach, znajomości historii biblijnej). Należy sobie życzyć, żeby uczniowie nie byli przyjmowani do Sexta po ukończeniu 12 roku życia. W przypadku uczniów zamiejscowych należy zadbać o wystarczający nadzór domowy; rodzice albo ich przedstawiciele będą wypytywani przez dyrektora co do wyboru mieszkania.

Warto jeszcze powrócić do wykazu abiturientów, by choćby tylko na przykładzie tego roku szkolnego przyjrzeć się, z jakich miejscowości i rodzin się wywodzili. Biorąc pod uwagę miejsca urodzenia, tylko 2 pochodziło ze Strzelec, z miast i miasteczek 5, ze wsi 9. Wywodzili się zaś z rodzin górnika, kupca (3), ogrodnika, profesora, leśnika (3), radcy szkolnego, właściciela gospodarstwa (3), szewca, właściciela młyna, siodlarza, kantora, ekspedienta materiałów żelaznych, kowala. Po ukończeniu gimnazjum jako dalsze studia wskazywali: teologia (8), medycyna (2), prawo (4), specjalista hutniczy (*Hüttenfach*), specjalista podatkowy (*Steuerfach*), matematyka i przyrodoznawstwo, przyrodoznawstwo.

Georg Siske, syn wielowiejskiego siodlarza, po ukończeniu strzeleckiego gimnazjum, w którym spędził osiem i pół roku, z tego trzy i pół roku w klasie Prima, a 5 lat w pozostałych klasach (Sexta, Quinta, Quarta, Untertertia, Obertertia, Untersekunda, Obersekunda), wybrał się bezzwłocznie do Wrocławia, by jeszcze w semestrze zimowym 1899 rozpocząć studia na Schlesische Friedrich-Wilhelms-Universität.

W środowisku uniwersyteckim

Wrocław już w średniowieczu był ważnym ośrodkiem edukacyjnym z racji swej szkoły katedralnej. Na początku XVI w. Władysław II Jagiełłończyk, król czeski, węgierski oraz chorwacki, na prośbę magistratu wrocławskiego wyraził zgodę na założenie czterowydziałowego uniwersytetu. Z powodu jednak licznych wojen i ostrego sprzeciwu Uniwersytetu Jagiełłońskiego zamierzenia te nie zostały zrealizowane. Istniejące od 1638 tymczasowe rozwiązania tej kwestii znalazły w końcu wyraz w szkole jezuickiej, którą 21 października 1702 cesarz [Leopold I](#) złotą bullą ustanowił jezuicką Akademię Leopoldina z wydziałami filozofii i teologii katolickiej oraz ze wszystkimi przywilejami uniwersytetów europejskich. Akademia rozpoczęła działalność 15 listopada 1702, w dniu imienin jej fundatora, natomiast 6 grudnia 1728 położono kamień węgielny pod nowy gmach

38. Schlesische Friedrich-Wilhelms-Universität

39. Aula Leopoldina

Akademii. W latach 1728–1732 została zbudowana Aula Leopoldina. Po pierwszej wojnie śląskiej w 1742, gdy Wrocław z niemal całym Śląskiem przypadł Prusom, Akademia utraciła swój antyreformatorski charakter, ale pozostała jako konfesyjna wyższa uczelnia kształcąca katolicki kler w Prusach. W 1776 nastąpiła kasacja Towarzystwa Jezusowego i Akademia została oddana pod nadzór państwa.

3 kwietnia 1811 [Fryderyk Wilhelm III](#) rozkazem gabinetowym zarządził w ramach nowej organizacji państwa pruskiego, po zawarciu pokoju w [Tylży](#), połączenie Akademii z brandenburskim uniwersytetem we Frankfurcie nad Odrą i powołanie nowej uczelni Schlesische Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau z pięcioma fakulte-

tami (teologia katolicka, teologia ewangelicka, prawo, medycyna i filozofia), co nastąpiło 3 sierpnia 1811. Była to pierwsza niemiecka uczelnia z katolickim i protestanckim wydziałem. 21 lutego 1816 nadano uczelni statutową nazwę *Königliche Universität zu Breslau – Universitas litterarum Vratislaviensis* (Królewski Uniwersytet w Breslau – Wszechnica Wrocławska), przy czym drugi człon wkrótce zmieniono na *Universitas Vratislaviensis*.

Z uniwersytetem były związane liczne seminaria (m.in. trzy teologiczne, filologiczne, historyczne, matematyczno-fizyczne i prawnicze). Od 1842 uniwersytet miał również Katedrę Sławistyki, którą w 1841 powołał [Fryderyk Wilhelm IV](#), „aby dać polskim studentom sposobność do doskonalenia się w mowie ojczystej”. Uniwersytet miał 12 różnych

40. Pieczęć Uniwersytetu Wrocławskiego

instytutów przyrodniczych, 6 zakładów klinicznych i 3 zbiory dzieł sztuki. Od 1881 do uniwersytetu należał też instytut rolniczy z 10 nauczycielami i 44 słuchaczami, który obejmował weterynaryjno-chemiczny (*tierchemisches*), weterynaryjny i technologiczny instytut. W XX w. doszedł instytut muzyczny, który miał sprzyjać wychowaniu muzycznemu młodzieży i pielęgnowaniu muzyki kościelnej (m.in. kształcił nauczycieli muzyki dla średnich instytucji szkolnych). W 1884 liczba studentów wynosiła 1481, a nauczycieli 131.

Biblioteka uniwersytecka w 1885 liczyła około 400 000 dzieł, w tym 2 400 inkunabułów (do 1500), 250 tomów aldinów i 2 840 manuskryptów. Poza tym należałoby wspomnieć o historycznym obserwatorium astronomicznym (Sternwarte Mathematischer Turn), Oratorium Marianum (otwarte 1173, od 1815 sala koncertowa), ogrodzie botanicznym z muzeum botanicznym, ogrodzie zoologicznym, przyrodniczo-historycznym i zoologicznym muzeum, chemicznych i fizykalnych zbiorach, chemicznym

41. Couleurkarte „Zur 100-jährigen Jubelfeier der Universität Breslau“

laboratorium, roślinno-fizjologicznym i mineralogicznym instytucie, anatomicznym instytucie, zakładach klinicznych, galerii obrazów (najczęściej z klasztorów i kościołów itd.), muzeum starożytności śląskich i państwowym archiwum Śląska.⁹⁵

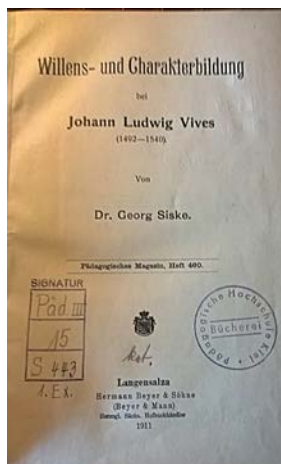
Dla pełnego obrazu środowiska, w którym studiował Georg Siske, warto nadmienić, że od 1811 do 1935 istniało 113 różnego typu związków, stowarzyszeń, bractw studenckich we Wrocławiu – od śpiewaczych, gimnastycznych, przez religijne (katolickie, protestanckie, żydowskie), po militarne.⁹⁶

W 1911, w 100. rocznicę powstania państwowego uniwersytetu, nadano mu nazwę Schlesische Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau (Śląski Uniwersytet Fryderyka Wilhelma w Breslau).

Praca doktorska

Georg Siske rozpoczął studia w 1899. Studiował teologię katolicką, historię, geografiię, język niemiecki, język francuski, filozofię. Zdał egzaminy I oraz II stopnia z teologii katolickiej, I stopnia z propedeutyki filozofii, II stopnia z języka niemieckiego i francuskiego oraz historii. 21 kwietnia 1911 zdał egzamin uzupełniający, który był zarazem ostatnim egzaminem uprawniającym go do urzędu nauczyciela, a 11 września 1911 uzyskał stopień doktora na podstawie dysertacji *Willens- und Charakterbildung bei Johann Ludwig Vives (1492–1540)*, która ukazała się drukiem tego samego roku w Langensalza jako 460. zeszyt *Pädagogisches Magazin* i zarazem jako *Disertation der Hohen philosophischen Fakultät der Königl. Universität Breslau*.

Wybór autora i tematu pracy doktorskiej – oprócz charakteru studiów, praktyk pedagogicznych, jakie podejmował w latach przerwy w studiach

42. Strona tytułowa pracy doktorskiej

ELENCHVS LIBRORVM PRIMI	
Tomus II. Lodovici Vives operum.	
De rationis facultate praesertim	396, 1
De iustitiam lingua Latinae	397
De consuetudine spirituali	398
De ratione et intellectu humanae	399
De consuetudine	400
De rationis et intellectus humanae	401
Pompholytologiae	402
Tabulae de ratione	403
Libri in philosophiae finem	404
Professores etiam in iuris	405
Ad locum	406
Exortatio ad Aretopagiam	407
Exortatio Nuncio	408
De corruptione artium libri tres	409
De explanatione causae effluuii libri unus	410
De Confessione	411
De instructione probabuntur liber unus	412
De explanatione libri unus	413
Interpretatio allegorica in Bucolica Virgilio	414
Practica et Geographica Virgilio	415
In Suetoniam quaedam	416

45. Spis ksiąg pierwszego tomu

Catalogus librorum Io. Lodovici	
Vives opus in hoc seculo totum commentum	
De rationis facultate praesertim	pagina 4
De iustitiam lingua Latinae	5
De consuetudine spirituali	6
De ratione et intellectu humanae	7
De consuetudine	8
De rationis et intellectus humanae	9
Pompholytologiae	10
Tabulae de ratione	11
Libri in philosophiae finem	12
Professores etiam in iuris	13
Ad locum	14
Exortatio ad Aretopagiam	15
Exortatio Nuncio	16
De corruptione artium libri tres	17
De explanatione causae effluuii libri unus	18
De Confessione	19
De instructione probabuntur liber unus	20
De explanatione libri unus	21
Interpretatio allegorica in Bucolica Virgilio	22
Practica et Geographica Virgilio	23
In Suetoniam quaedam	24

46. Spis ksiąg drugiego tomu

IN OMNIA IO. LODOVICI VIVES OPERA, HERVM ATQVE VERBORVM LOCOPLETITIVVS ELENCHVS.	
De rationis facultate praesertim	pagina 4
De iustitiam lingua Latinae	5
De consuetudine spirituali	6
De ratione et intellectu humanae	7
De consuetudine	8
De rationis et intellectus humanae	9
Pompholytologiae	10
Tabulae de ratione	11
Libri in philosophiae finem	12
Professores etiam in iuris	13
Ad locum	14
Exortatio ad Aretopagiam	15
Exortatio Nuncio	16
De corruptione artium libri tres	17
De explanatione causae effluuii libri unus	18
De Confessione	19
De instructione probabuntur liber unus	20
De explanatione libri unus	21
Interpretatio allegorica in Bucolica Virgilio	22
Practica et Geographica Virgilio	23
In Suetoniam quaedam	24

47. Pierwsza strona indeksu rzeczowego do dzieł Vivesa

ludności mieszkającej w jego granicach. Jego dzieło *De subventione pauperum* uchodzi za pierwszy traktat o polityce socjalnej w Europie.

Vives swoimi licznymi dziełami, które wkrótce doczekały się tłumaczeń, zyskał sławę i poważanie. Cieszył się popularnością przez całą nowożytność, ale później zainteresowanie jego dziełami bardzo zmalało i dopiero pod koniec XIX w. zaczęło, jak już zaznaczono, znowu wzrastać.

Wybór przez Georga Siskego tematu na pracę doktorską być może był podyktowany owym wzrostem popularności Vivesa. W bogatej twórczości Vivesa nie zainteresował się jednak jego oryginalnymi poglądami pedagogicznymi, dotyczącymi samego procesu nauczania i jego warunków, by mogło być efektywne oraz okazać się pożyteczne dla samych uczniów i społeczeństwa, ale podstawą wychowania i wszelkiej edukacji – kształtowaniem woli i charakteru.

Georg Siske jest świadom, że na podstawie dzieł Vivesa można stworzyć pełny system pedagogiki⁹⁹, ale szuka odpowiedzi na pytanie o samo sedno jego pedagogiki, o cel wychowania jako taki.

Vives interesował się wszelką nauką, a szczególnie filozofią, znacznie bardziej z racji jej praktycznego znaczenia jako czynnika nadającego wartość moralną niż ze względu na jej charakter spekulatywny. Zarazem Vives dostrzegał punkt ciężkości

wszelkiego wychowania całkowicie w duchu Sokratesowym w przedłużeniu mądrości życiowej, tzn. w działaniu woli na podstawie namysłu, wyrastającego z cnoty, przy czym przez cnotę rozumiał samopoznanie oparte na wiedzy praktycznej. Pogląd ten nadaje jego etyce wyraźnie racjonalistyczny charakter. Celu wychowania nie upatruje jednak w kształtowaniu jedynie intelektu, lecz raczej w wychowaniu woli uwzględniającej całe życie psychiki ludzkiej – w harmonijnym, opartym na wartościach moralnych oraz religijnych, kształtowaniu charakteru.

Wraz z przyjęciem Augustyńskiej triady¹⁰⁰ Vives ustrzegł się jednostronności uznania za jedyne psychiczne principium tylko jednej z trzech psychicznych (duchowych) form wyrazu (*Äußerungsformen*) i tym samym zdeterminowania przez nie swej pedagogiki. Vives nie hołduje ekstremalnemu i jednostronnemu woluntaryzmowi ani wyraźnemu intelektualizmowi. W nawiązaniu do Augustyna i Dunska Szkota określa wprawdzie wolę jako podstawową władzę duszy, która ma pierwszeństwo przed rozumem i która w pewnych okolicznościach może nakazać rozumowi (*discursus rationis*) poszukiwanie prawdy i dobra, ale mimo tej jej autonomii istnieje ścisły związek między wolą i intelektem, a w sytuacji, gdy cel woli, czyli pożądane dobro, zostaje odkryty przez rozum, wola jest nawet zależna od intelektu. Człowiek ze względu na działanie swej woli znalazłby się w kłopotliwej sytuacji, gdyby nie wiedział, co chciałby zrobić. Temu niedostatkowi jednak zaradza, jak Vives wyjaśnia, właśnie inteligencja.

I chociaż nawoływania Vivesa do samodziślania (*Selbsttätigkeit*) i samomyślenia (*Selbstdenken*) w wychowaniu są celami działalności wychowawczej odkrytymi już dzięki genialności Sokratesa, to jednak jego, Vivesa, zasługą, przysparzającą mu sławy, było nadanie im, i to z całą stanowczością i w najpełniejszym zakresie, po długim okresie zapomnienia znowu ważności, dzięki czemu wywarł zapładniający wpływ na największe umysły następných czasów. Vives, spoglądając w przeszłość zarówno pogańskiego, jak i chrześcijańskiego świata, zarazem wybiega swymi ideami daleko w przyszłość, określając warunki stworzenia nowego, nowoczesnego, świata kultury.¹⁰¹

Ideału zaś wychowania i kształcenia (*Bildung*), jaki Vives kreślił w swoich dziełach, nie sposób lepiej zdefiniować niż jego własnymi słowami.

Wychowanie i kształcenie powinno – domaga się Vives – tak uzbroić człowieka „przeciwko wiecznie trwającej w nim walce, żeby uczucia nie pokonały rozumu i żeby rozum nie został sprowadzony do roli biernego sługi namiętności. Dlatego trzeba poznać całego człowieka, wewnątrz i zewnątrz. Trzeba wiedzieć, zarówno przez co wewnątrz duszy są pobudzane oraz dynamizowane jego myśli i namiętności, jak i przez co są hamowane oraz uśmierzane. Dla człowieka oznacza to ‘poznać samego siebie’, do czego zachęca nas już stare powiedzenie”¹⁰².

Po tych kilku zdaniach wziętych z zakończenia pracy, a więc podsumowujących zasadnicze wnioski wyciągnięte na podstawie analiz tekstów Vivesa, warto przytoczyć spis treści, by zdać sobie sprawę z zakresu poruszanej w pracy problematyki. Praca, oprócz wstępu, w którym porusza się dwa tematy: założenie i podstawy kształtowania woli i charakteru; główne ujęcia celu kształtowania woli i uwzględnienie motywów woli w historii pedagogiki, i zakończenia, w którym streszcza najistotniejsze ustalenia, składa się z trzech części.

Wprowadzenie

I. Ogólne wprowadzenie

Przesłanki i podstawy kształtowania woli i charakteru

II. Szczególne wprowadzenie

Podstawowe ujęcia celu kształtowania woli i uwzględnienia motywów wolitywnych w historii pedagogiki

Część I. Psychologia Vivesa

Ujęcie elementów warunkujących życie psychiczne

A. Metoda Vivesa

I. Stanowisko wobec nauk w ogóle. II. Przeciwnieństwo metody spekulatywnej. III. Zastosowanie badań empirycznych i indukcyjnych. IV. Indukcja i dedukcja.

B. Stanowisko Vivesa wobec nauki psychologii w ogólności

Konieczność psychologicznej bazy dla pedagogiki i etyki

C. Psychologia Vives w nawiązaniu do jego stanowiska poznawczo-teoretycznego

Rozróżnienie poznania zmysłowego i duchowego

I. Zmysłowa teoria postrzegania: Receptywność zmysłów. Przedmioty poznania. Złudzenia zmysłowe. II. Postrzeganie wewnętrzne: a) Niższa część składowa duszy albo dusza animalna. Władza wyobraźni (zdolność pojmowania). Fantazja. Stosunek między świadomością zmysłową i czysto duchową. Zmysłowa zdolność sądu. b) Doskonała część składowa duszy albo dusza racjonalna. Pamięć. Rozumność. Wola. III. Stosunek intelektu i woli. IV. Życie uczuciowe.

Część II. Filozofia praktyczna

A. Problem idei wrodzonych

Lumen naturale.

B. Zasady etyki Vivesa

Skłonność do dobra. Poczucie moralne i świadomość. Źródło zasad etycznych.

C. Etyka jako przedmiot wiedzy i wiary

Nauka o Bogu. Stosunek teologii i filozofii. Etyka wychowaniem do cnoty.

C. Altruistyczne stanowisko Vivesa

Wychowawczy ideał Vivesa. Wychowanie do samopoznania

a) przez kulturę ciała, b) kulturę duszy. Oparty na moralności sposób myślenia celem kształtowania woli. – Etyczne zorientowanie pedagogiki Vivesa.

Część III. Psychiczne formy wyrazu i wychowanie woli i charakteru

A. Etyczny wgląd jako miara wartości naszego chcenia i działania.

I. Jej nabycie: a) przez syntetyczne poznanie rozumu, b) przez sądy praktyczne. II. Poznanie rozumu i konkretna moralność.

III. Nauka historii jako środek wychowawczy.

B. Kształtowanie woli przez oddziaływanie na życie uczuciowe

Poczucie religijne. Współczucie i poczucie czci. Poczucie moralne.

C. Kształtowanie rozumu jako najistotniejszy środek kształtowania woli

Wykształcenie władzy sądenia. Znaczenie apercpejji. Studium logiki (środek uzyskania jasności poglądów oraz wyobrażeń). Sąd o wartościach. Nabycie wiedzy świeckiej. Pochwała, nagana, kara. Pielęgowanie zdrowia fizycznego.

Ćwiczenie i przyzwyczajenie. Asocjacja idei. Siła przykładu. Efektywna działalność. Motywy wartościowego działania. Dobra lektura. Inne środki profilaktyczne. Ćwiczenia we wspólnocie. Pielęgowanie ciała, ćwiczenia fizyczne i zabawa.

Rozważania końcowe.

Praca nie jest obszerna. W formacie A5 liczy 91 stron. Napisana została językiem bardzo technicznym i oszczędnym. Wszystkie twierdzenia są udokumentowane dziełami samego Vivesa i źródłami, z których korzystał sam Vives i autor rozprawy. Źródła i cytowana literatura przytaczane są za pomocą skrótów, co wprawdzie zaoszczędza wiele miejsca, ale utrudnia lekturę. Dysertacja została napisana po niemiecku, ale w przypisach przytacza się oryginalne, łacińskie, teksty Vivesa z wydania *Joannis Ludovici Vivus Opera, in duos distincta tomos*, Basileae 1555.

Założyciel *Landerziehungsheim*

Georg Siske jeszcze przed uzyskaniem doktoratu we wrześniu 1911 rozpoczął w kwietniu 1911 rok seminaryjny (seminarium nauczycielskie) w Königliches katholisches Gymnasium in Gleiwitz. Ukończenie roku seminaryjnego (*Seminarjahr*) było koniecznym warunkiem otrzymania angażu w szkolnictwie średnim.¹⁰³

Niestety, nie udało się odnaleźć więcej informacji o tym okresie. Można jedynie przyjąć, że Georg Siske ukończył rok seminaryjny w Królewskim Gimnazjum w Gliwicach w kwietniu 1912. Tego samego roku ożenił się z Gertrudą Emmą Klarą z domu Nitschke (ur. 1880), która była córką Karla

Eduarda Nitschkego, urodzonego 8 maja 1849 w Schimmerau, Kreis Trebnitz (obecnie Wszemirów, gm. Prusice, pow. Trzebnica), i Anny z domu Scholz, urodzonej 23 października 1857 w Bernstadt Schlesien (obecnie Bierutów, pow. oleśnicki). Georg i Gertruda mieli córkę Ursulę Irmgard Gisele.

48. Królewskie katolickie Gimnazjum w Gliwicach, 1900–1910

Można by oczywiście domniemywać, kiedy Georg Siske poznał swoją przyszłą żonę. Czy w czasie studiów na uniwersytecie czy może w czasie odbywania od 1 kwietnia 1908 do 1 kwietnia 1909 praktyki pedagogicznej w średniej szkole dla chłopców (*höhere Knabenschule*) w Trebnitz (Trzebnicy)? Nie ma to szczególnego znaczenia. Natomiast ślub z panną pochodzącą z okolic Trzebnicy i Oleśnicy dobrze tłumaczy zatrudnienie się Siskego w Städtische Katholische Realschule zu Breslau.

W zachowanych rocznych sprawozdaniach tej szkoły z lat 1893–1915 Georg Siske został odnotowany na stronach 4-5, 11 i 12 w sprawozdaniu z roku szkolnego 1913/14.¹⁰⁴

W punkcie *III. Geschichte der Anstalt* na s. 11 zapisano: „Od 1 kwietnia [1913] angaż nauczyciela pomocniczego dr. Georga Siskego obejmuje przede wszystkim zastępstwo któregoś z nauczycieli, następnie zlecenie prowadzenia nieodpłatnych zajęć, wreszcie zajmowanie się dalszym kształceniem kandydatów do średniego urzędu nauczycielskiego, którzy odbywali rok próbny, mianowicie dr. Kurta Blassa, dr. Brunona Mylius, Alfreda Nowacka i dr. Maxa Nowacka”¹⁰⁵.

49. Sprawozdanie z roku szkolnego 1913/14

Zapisy na stronach 4-5 i 12 dotyczą właśnie zastępstwa, tyle że na s. 4-5 ujętego w planie godzin (*Stundenverteilungsplan*), a na s. 12 w *III. Geschichte der Anstalt*. Siske, jako *wissenschaftlicher Hilfslehrer*, najpierw zastępował wraz ze stażystą (*Probekandidat*) Alfredem Nowackiem od początku roku szkolnego do ferii letnich nauczyciela (*Oberlehrer*) Geislera, który wziął urlop na podróż naukową (*Studienreise*) do Francji, korzystając ze wsparcia finansowego Magistratu. Następnie, także ze stażystą Alfredem Nowackiem, zastępował od ferii letnich do św. Michała profesora dr. Schwarza z powodu jego choroby. Profesor dr. Schwarz zachorował ponownie 9 grudnia, co uniemożliwiło mu pracę do końca roku szkolnego, ale Siske już go nie zastępował.

1 stycznia 1914 Georg Siske odszedł z publicznej służby szkolnej, żeby założyć *Landerziehungsheim* (s. 11). Decyzja ta zapewne zadecydowała też o opatrzeniu formularza personalnego, jaki złożył Siske, starając się o stanowisko dyrektora, naukowego nauczyciela czy kandydata do średniego urzędu nauczycielskiego, adnotacją: *i/i.14 Ausgeschieder* (1 stycznia 1914 usunięty).

50. Pierwsze niemieckie *Landerziehungsheim* założone w 1903 przez Berthe von Peterssen w Gaienhofen (stan obecny)

Byłoby interesujące dokładne prześledzenie, w jakim stopniu na decyzję Siskego założenia *Landerziehungsheim* mogła wpłynąć lektura pism Vivesa, który krytykował średniowieczny system wychowania oraz proponował nowy system wychowania oraz nauczania.

Landerziehungsheim czy *Landschulheime* były pod koniec XIX w. powstałymi pod wpływem reformatorskich idei w zakresie pedagogiki formami internatów. Miały być nie tylko zakładami nauczania, ale zarówno miejscem nauki i życia, jak i domem dla uczniów. Treść temu pojęciu nadał założyciel niemieckiego ruchu *Landerziehungsheim* („wiejskie ognisko wychowawcze”¹⁰⁶) czy *Landschule* reformatorski pedagog Hermann Lietz. Ruch ten wywodził się z krytyki przekazywania w tradycyjnych szkołach

wyłącznie wiedzy. Za pierwszy *Landerziehungsheim* uchodzi założony w 1898 Pulvermühle koło Ilsenburg w Harcu. Do koncepcji *Landerziehungsheim* należy położenie na wsi, co powinno umożliwić całościowe wychowanie z dala od szkodliwego wpływu wielkich miast. Dalszy, raczej praktyczny, wpływ na ruch *Landerziehungsheim* wywarły z Anglii *public school* i wychowawcze idee [Johna Locke'a](#) i [Thomasa Arnolda](#), z Niemiec filantropia i z Francji idee [Michela Montaigne'a](#) i [Jean-Jacque'a Rousseau](#). Wielki wpływ na Hermanna Lietza miała też Abbotsholme School w Midlands w Anglii, założona w 1889 przez [Cecila Reddiego](#).¹⁰⁷

Niestety, w wykazie [Landerziehungsheim](#) w haśle Wikipedii nie wymienia się Siskego wśród założycieli któregoś z nich. Ale z pewnością nie uwzględnia się wszystkich tego typu placówek, a poza tym nie podaje się kryterium ich wyboru.

Raczej szczęśliwemu trafowi należy zawdzięczać odnalezienie informacji, że plany Georga Siskego, związane z nowego typu placówkami wychowawczo-edukacyjnymi, nie spełżyły na niczym, ale się ziściły. Nie wiadomo, czy w tej mierze, w jakiej oczekiwał sam Siske, ale z pewnością jego nadzieje nie okazały się płonne.

Być może w całym internetowym oceanie informacji tylko jedna odnosi się do działalności Georga Siskego jako prawdopodobnie założyciela, ale z pewnością jako dyrektora oraz kierownika jednej z tysięcy tego nowego rodzaju placówek edukacyjno-wychowawczych.

Informacja jest związana z Sibyllenort¹⁰⁸, miejscowością położoną prawie 12 kilometrów w kierunku północno-wschodnim od Wrocławia i prawie 17 kilometrów na południowy wschód od Trzebnicy. Miejscowość ta zatem leżała na terenie, który był zapewne dobrze znany Siskemu. Studiował przecież na pobliskim Uniwersytecie Wrocławskim, a od 1 kwietnia

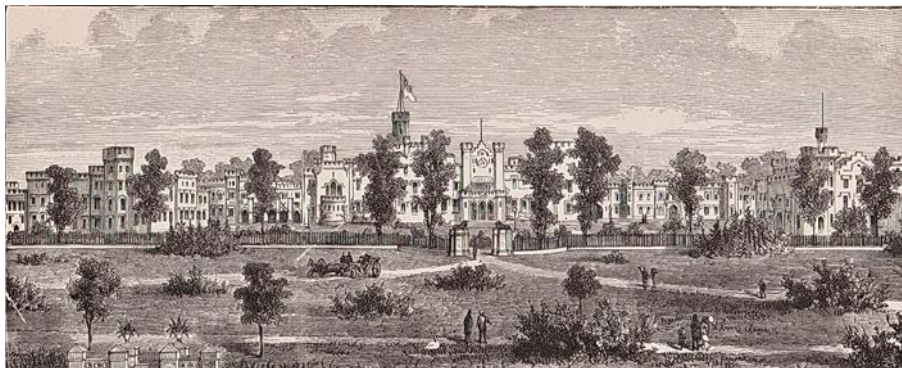

51. Letnia rezydencja Sybilli Marii, 1770

1908 do 1 kwietnia 1909 uczył w szkole średniej dla chłopców (*höhere Knabenschule*) w Trzebnicy.

Poza tym Sibyllenort było wówczas powszechnie znaną miejscowością. Nazwę zawdzięcza księciu Christianowi Ulrichowi von Württemberg-Oels (Christian Ulryk książę oleśnicki z dynastii wirtemberskiej), który w 1685 nabył posiadłość ziemską Neudorf, rok później szlachecką część Langewiese, w końcu wsie Domatschine i Klein-Bruschewitz, by dla dowartościowania swej ambicji i godności książęcej zbudować na obszarze Neudorf pałac dla swej drugiej żony, Sibylle Marii von Sachsen-Merseburg. W latach 1665–1692 wznosił w stylu renesansowym pałac, otoczył go wałem, założył wspaniały ogród z oranżerią. Pałac i wieś Neudorf nazwał dla uczczenia swej żony jej imieniem – Sibyllenort, a nabyte cztery miejscowości stanowiły odtąd Herrschaft Sibyllenort¹⁰⁹. Christian Ulrich był mecenasem sztuki i nauki. Zgromadził wielki księgozbiór, kolekcjonował obrazy, zbierał rzadkie okazy kamieni, muszli... i prowadził bogate życie towarzyskie. W pałacu Sibyllenort często bywali nawet polscy królowie: August II Mocny i August III.¹¹⁰

Córka ostatniego księcia wirtembersko-oleśnickiego Carla Christiana Erdmanna poślubiła w 1768 księcia Friedricha Augusta z Brunshwiku (Braunschweig). W ten sposób księstwo oleśnickie, w tym Sibyllenort, stało się własnością książąt brunshwickich. Friedrich August w latach 1792–1802 rozbudował pałac (dodał cztery skrzydła), postawił dwie wieże

52. Pałac Sybilli – drzeworyt - 1898

z kopułami, urządził teatr, kawiarnię, wozownię, park, korzystając z rad Christiana Weissa, projektanta także ogrodów w Wilanowie i Mokotowie pod Warszawą. To właśnie wtedy rozpoczął się okres świetności Sibyllenort.¹¹¹

Friedrich August nie miał potomków i zapisał księstwo oleśnickie, w tym Sibyllenort, swemu bratankowi Friedrichowi Wilhelmowi. Po jego śmierci księstwem oleśnickim władali jego synowie, Karol i Wilhelm. Ostatni z książąt oleśnickich, Wilhelm von Braunschweig-Lüneburg (Wilhelm Młodszy), w latach 1851–1867 przedsięwziął na wielką skalę przebudowę, rozbudowę i modernizację pałacu i parku: rozbudował pałac w stylu neogotyckim na wzór Windsoru („śląski Windsor”), powiększył i upiększył w stylu angielskim park, urządził 200 hektarowy zwierzyńiec, założył 75 hektarowy ogród krajobrazowo-botaniczny, obok pałacu wznosił oranżerię, a wokół niego założył stawy z wysepkami pełnymi kwiatów.¹¹²

Sibyllenort było w tym czasie faktyczną stolicą księstwa oleśnickiego, a pałac stał się jednym z największych pałaców tamtych czasów. Miał trzystumetrową fasadę, najdłuższą w Europie, czterysta pomieszczeń słynących z przepychu, z czego osiemdziesiąt udostępniano zwiedzającym, gdzie mogli podziwiać 5000 obrazów i grafik czy największą w Europie kolekcję miśnieńskiej porcelany. Dodatkową atrakcją były spektakle w teatrze z udziałem wrocławskich aktorów oraz występy baletu z Brunszwiku. W posiadłości często odbywały się przyjęcia i polowania, a w bezgwiazdne wieczory można było podziwiać pokazy iluminacji. Sibyllenort ściągał co roku blisko 100 tysięcy turystów, więc karczmy, kawiarnia, browar i zajazd prosperowały znakomicie. Gościł tu nawet car Rosji Mikołaj I wraz z żoną Fryderyką.¹¹³

Sibyllenort był znany nie tylko na całym Śląsku, ale też daleko poza jego granicami. Dla mieszkańców pobliskiego wielkiego miasta, Wrocławia, Sibyllenort było ulubionym miejscem wypoczynku, ponieważ do parku i niektórych części pałacu był wstęp wolny. Wygodnym środkiem

53. Fontana na tle fasady śląskiego Windsoru, 1921

komunikacji była kolej. Sibyllenort leżał na linii Wrocław – Oleśnica. Ale z okolicznych miast turyści nierzadko docierali tu też samolotami.¹¹⁴

Knie, ale raczej na zasadzie wyjątku, nazywa pałac w Sibyllenort „herrschaftliches Lust-Schloss”, czyli „pańskim pałacem rozrywki, zabawy, rozkoszy”¹¹⁵.

Książę Wilhelm zmarł 18 października 1884 w Sibyllenort. Nie miał prawowitych dziedziców i w testamencie znaczną część swych śląskich posiadłości, w tym pałac Sibyllenort, przekazał swemu bratankowi, ówczesnemu królowi Saksonii Albertowi. Odtąd Sibyllenort był własnością królów saksońskich. Turyści napływali jak dawniej, ale minęły czasy bez troskiej zabawy. W rękach króla Saksonii Alberta I wszystkie komnaty poświęcił katolicki ksiądz, teatr zamieniono na kaplicę, scenę zastąpił antyczny marmurowy ołtarz sprowadzony z Wenecji. Jednak przybywało atrakcji w parku, przed pałacem stanęła nowa fontanna, nowy wystrój zyskała jadalnia, piękniały okoliczne kościoły.¹¹⁶

W następstwie rewolucji listopadowej, która w ostatniej fazie I wojny światowej doprowadziła do obalenia monarchii w Cesarstwie Niemieckim, Friedrich August III abdykował 13 listopada 1918 i udał się do swej śląskiej posiadłości, pałacu Sibyllenort, gdzie zmarł w 1932. Jego pogrzeb był manifestacją szacunku ludności tych ziem do monarchy. Tłumy żegnały konny orszak pogrzebowy na całej trasie, od Sibyllenort do Drezna. Po śmierci Friedricha Augusta pałac opustoszał, jego syn Christian sprzedawał część zabytkowego wyposażenia na licytacjach, a część przewiózł do swego pałacu Wachwitz koło Drezna. Pałac nie był już potrzebny i w większym albo mniejszym stopniu nie był zamieszkały. Tak było do 1939, wybuchu wojny, gdy Luftwaffe zamieniło go na swój główny magazyn.¹¹⁷

Świadkiem naocznym wszystkich wydarzeń, jakie miały miejsce w Sibyllenort od początku 1914, mógł być Siske. Choć nie wiadomo, kiedy Siske dokładnie mógł tu przybyć, to jednak wspomniany wyżej wpis w *Bericht* pozwala przypuszczać, że odszedł z publicznej służby szkolnej, mając już konkretny plan, co ma robić dalej. Odszedł z zamiarem założenia *Land-erziehungheim* właśnie tu, w Sibyllenort.

Przypuszczenie to zdaje się potwierdzać szereg danych i następstwo dat z nimi związanych.

Jedne to informacje podane na stronie internetowej poświęconej miejscowościom i mieszkańcom przedwojennego powiatu Oels (obecnie oleśnickiego)¹¹⁸. Georga Siskego wymienia się wśród mieszkańców Sibyllenort: „Siske, Georg, Dr. phil. Amtsvorsteher und Direktor des Staatl. konzess. Landerziehungsheim (Ein.33, Ad21); V 1938 Leiter des Landschulheims (UMB)”¹¹⁹.

Informacje te pochodzą zatem z lat 1921 (księga adresowa miasta i powiatu Oels [Oleśnica]), 1933/1933 (wykaz mieszkańców miasta i powiatu Oels) oraz 1938 (informacja podana przez Ursulę Marię von Bülow w jej książce o miejskich oraz wiejskich gminach w powiecie Oels) i mówią, że w tym czasie, już w 1921, dr Georg Siske w Sibyllenort był naczelnikiem urzędu (*Amtsvorsteher*) i dyrektorem placówki edukacyjno-wychowawczej (*Landerziehungsheim*) posiadającej państwową koncesję, a w 1938 kierownikiem *Landschulheim*.

Daty te należy jeszcze uzupełnić jedną, mianowicie 1918. W roku tym w styczniowym oraz lutowym numerze „Schlesische Zeitung” pojawiło się ogłoszenie, które zamieścił dr Georg Siske, dyrektor Landerziehungsheim w Sibyllenort koło Wrocławia.¹²⁰

54. Ogłoszenie w „Schlesische Zeitung”,
26 stycznia 1918, s. 8.

Z dat tych wynika, że już na początku roku 1918, a więc zaledwie cztery lata po rezygnacji z angażu w Realschule we Wrocławiu, dr Georg Siske był dyrektorem Landerziehungsheim w Sibyllenort, niewykluczone, że już od pewnego czasu.

Ogłoszenie jest treściowo, mimo zwartej formy, bogate. Siske jest dyrektorem średniej, mającej koncesję państwową, placówki edukacyjno-wychowawczej z pensjonatem, przygotowującej uczniów do gimnazjów oraz wyższych szkół realnych, a także do egzaminów, jakie musieli składać *Einjährig-Freiwilliger* (jednorocznicy ochotnicy)¹²¹ i *Fähnrich* (chorążowie)¹²², zapewniającej porządne wychowanie, rzetelne wspieranie uczniów opóźnionych w nauce, a także oszczędność czasu. Ursula Maria von Bülow

uzupełnia swoją informację, że Siske od 1938 był kierownikiem Land-schulheim (Pädagogium), które dawało uczniom szansę ukończenia szkoły średniej („das zur Mittleren Reife fürte”).¹²³

Niestety, nie udało się ustalić wielu szczegółów, np. w którym dokład-nie roku powstała szkoła z internatem prowadzona przez Siskego, gdzie ewentualnie mogła się mieścić, ilu miała uczniów, ilu nauczycieli zatrud-niała, jak funkcjonowała i jakie były jej losy zwłaszcza po 1933.¹²⁴

W powyżej przytoczonych danych zwraca uwagę jeszcze jedna infor-macja. Georg Siske był nie tylko dyrektorem czy kierownikiem placówki edukacyjno-wychowawczej z internatem, ale także naczelnikiem urzędu (*Amtsvorsteher*¹²⁵).

Od 14 lutego 1874 Sibyllenort stanowiło własny okręg urzędu (*Amts-bezirk*¹²⁶) i okręg urzędu stanu cywilnego (*Standesamtsbezirk*¹²⁷), do które-go należały miejscowości Langewiese (obecnie Długoleka), Peuke (obecnie Byków) i Domatschine (od 1933 Sachsenau; obecnie Domaszczyn).¹²⁸

Amtsbezirk to nazwa okręgu czy obwodu administracyjnego (urzędo-wego) stosowana w Prusach w latach 1874–1945. Za zarządzanie okręgiem administracyjnym był odpowiedzialny *Amtsvorsteher* (naczelnik urzędu). Wraz z wprowadzeniem [*Kreisordnung für die sechs östlichen preußischen Provinzen*](#) od 13 grudnia 1872 do 1 stycznia 1874 została zlikwidowana władza policyjna, jaką dotąd sprawowali właściciele ziemscy, ale nie zosta-ła ona przeniesiona na gminy ani na powiaty, a powierzona nowym urzęd-nikom (*Amtsvorsteher*). Byli oni wybierani przez sejmik powiatowy (*Kreis-tag*) i mianowani najpierw przez króla, później przez najwyższego rangą urzędnika administracyjnego w prowincji pruskiej, nadprezydenta (*Ober-präsident*), a w końcu przez prezydenta czy starostę (*Regierungspräsident*). Okręg administracyjny obejmował kilka gmin wiejskich albo obszarów dworskich, natomiast gminy miejskie pozostawały poza jego obszarem. Większe gminy wiejskie i obszary dworskie mogły stanowić samodzielne okręgi administracyjne. Na terenie samodzielnego obszaru dworskiego lokalną władzę sprawował jego właściciel albo ustanowiony przez niego przedstawiciel, któremu przysługiwały te same obowiązki i prawa, jakie spoczywały na gminach wiejskich.

Naczelnik urzędu (*Amtsvorsteher*) był lokalnym organem władzy policyjnej. Był wybierany i mianowany na sześć lat. Po upadku monarchii we wszystkich powiatach zostali w latach 1919/20 wybrani nowi naczelnicy urzędu (*Amtsvorsteher*) bez względu na czas trwania ich kadencji, przy czym nie został określony czas trwania kadencji nowo wybranych urzędników. Miała to określić nowa ustawa, ale nie została uchwalona do 1945, tak że naczelnicy urzędu (*Amtsvorsteher*) wybrani po 1919 sprawowali władzę na czas nieokreślony, czyli do czasu nowego wyboru czy nominacji.

Naczelnik urzędu (*Amtsvorsteher*) był odpowiedzialny zwłaszcza za sprawy bezpieczeństwa, porządku, obyczajowości, zdrowia, służby, ubogich, dróg, wody, pól, lasów, rybołówstwa, rzemiosła, budownictwa, poźnictwa, jeśli nie podlegały starostwu albo specjalnym urzędnikom. Naczelnik urzędu miał zatem prawo i obowiązek ingerować tam, gdzie wymagało tego zachowanie porządku publicznego, spokoju i bezpieczeństwa, oraz zarządzić i przeprowadzić to, czego wymagała dana sytuacja. Poza tym musiał dbać, aby drogi publiczne były utrzymane w należyтым stanie i nie był utrudniony na nich ruch.

Naczelnikowi urzędu pomagała w sprawowaniu władzy komisja czy komitet urzędu (*Amtsausschuß*), które składały się z przedstawicieli gmin albo samodzielnych obszarów dworskich. Jeśli okręg urzędu składał się tylko z jednej gminy, to miejsce komisji zajmowało przedstawicielstwo gminy. Wzajemne relacje między nimi, ich kompetencje, prawa i obowiązki, określały stosowne przepisy ustawy.

Naczelnik urzędu w zakresie sprawowania swej władzy podlegał staroście jako przewodniczącemu komisji powiatowej (*Kreisausschuss*)¹²⁹. On też rozstrzygał ewentualne skargi na naczelnika.

Naczelnik urzędu był uprawniony do ubiegania się o zwrot kosztów biurowych, które prowadził w swoim domu (mieszkanu), bo nie przewidywano z racji oszczędnościowych osobnych budynków dla tego urzędu. Stosowną kwotę zwrotu kosztów w formie ryczałtu przyznawała komisja powiatowa.

Informacja, że Georg Siske pełnił funkcję naczelnika urzędu (*Amtsvorsteher*), pochodzi z książki adresowej z 1921, a więc z okresu, gdy nie obowiązywała już sześćdziesięcioletnia kadencja i naczelnicy urzędu byli wybierani na

czas nieokreślony. Nie wiadomo, jak długo mógł pełnić tę funkcję. W 1938 był, jak podaje Bülow, kierownikiem *Landschulheim*, ale czy był jeszcze naczelnikiem urzędu w Sibyllenort? Informacja Bülow tego nie rozstrzyga.

Choć brak dalszych informacji o Georgu Siske, to jednak data 1938, gdy był kierownikiem *Landschulheim*, pozwala przyjąć, że prowadził swoją szkołę także po tym roku i w czasie trwania wojny, dzieląc wraz z uczniami i gronem nauczycielskim trudy i utrapienia czasu wojennego. Los Sibyllenort i jego ludności, w tym także szkoły Siskego, radykalnie zmieniał się wraz zbliżaniem się frontu.

Gdy okazało się, że składowanych w pałacu Sibyllenort sprzętów i materiałów Luftwaffe nie zdąży się już wywieść przed nadciągnięciem Armii Czerwonej w styczniu 1945, w godzinach wieczornych 26 stycznia 1945 Wehrmacht wysadził środkową część pałacu, a powstały pożar w znacznie mierze uszkodził pozostałe jego części.¹³⁰ Wcześniej, bo już 20 stycznia 1945, mieszkańcy Sibyllenort, podobnie jak mieszkańcy wszystkich miejscowości oleśnickiego powiatu, musieli, mimo wielkiego mrozu, opuścić domy i uciekać przed zbliżającym się frontem w kierunku Czechosłowacji–Bawarii, dokąd kierowali ich funkcjonariusze NSDAP¹³¹. Pod koniec maja 140 wygnańców powróciło do Sibyllenort.¹³²

Nie wiadomo, co w tym dramatycznym czasie mogło dzieć się z uczniami *Landerziehungsheim* w Sibyllenort i jego kierownictwem, zakładając, że placówka ta prowadziła swoją działalność także po 1938. Niewykluczone, że przed zbliżającym się frontem uczniowie wcześniej opuścili *Landerziehungsheim* i powrócili do swych domów. Natomiast trudno snuć przypuszczenia co do losu jego kierownictwa. Ostatnia wiadomość, jaką można znaleźć w zasobach internetowych o Georgu Siskem, dotyczy daty jego śmierci – 1945 i może sugerować, że nie udało mu się ująć z życiem z owych dramatycznych wydarzeń, jakie rozegrały się pod koniec wojny na terenie gminy Sibyllenort.

Uwagi końcowe

Życiowa droga Georga Siskego ze wszech miar wydaje się interesująca, chociaż jej opis może budzić pewien niedosyt, bo mimo szczęśliwym przypadkom, o których wspomniano, nie udało się wyjaśnić wszystkich okoliczności jego życia i działalności. Poza tym wszystkie o nim podane w tym opracowaniu wiadomości, oprócz omawiających jego pracę doktorską, mają swe źródło w zasobach internetowych, a nie archiwalnych, nie licząc tych opublikowanych w wersji elektronicznej czy ustnych relacji osób, pamiętających jeszcze rodzinę Siske, i kilku zapisów z książki rodzinnej Franza Siskego, brata Georga.

Wydaje się mało prawdopodobne, chociaż nie nierealne, oczekiwanie, że ktoś zachęcony tym opracowaniem podejmie się trudu odkrycia nowych kart z życia Georga Siskego, przede wszystkim związanych z założonym oraz prowadzonym przez niego *Landerziehungsheim* w Sibyllenort. Do czasu założenia *Landerziehungsheim* Siske był uczniem, studentem i świeżo zatrudnionym, chociaż jeszcze nie na etacie, nauczycielem i poniekąd łatwo, nie uciekając od pewnych stereotypów, można sobie wyobrazić, jak mogło wyglądać jego życie. Teraz, od chwili założenia *Landerziehungsheim*, rozpoczął własną i na własny rachunek działalność wychowawczo-edukacyjną. Niestety, oprócz ogólnego profilu tej działalności, jaki można wyczytać z zamieszczonych przez niego w gazetach ogłoszeń o naborze uczniów, oraz ogólnych wiadomości o idei zakładania *Landerziehungsheim* oraz programach poszczególnych tego typu placówek, omówionych chociażby we wspomnianym wyżej haśle w Wikipedii, nic konkretnego nie wiemy o instytucji wychowawczo-edukacyjnej założonej i prowadzonej przez Siske w Sibyllenort. I zapewne sytuacja ta się nie zmieni, dopóki nie zostaną odkryte i opisane materiały archiwalne, które dotyczyłyby jej programu i działalności. Należy żywić nadzieję, że te zasoby archiwalne, jeśli tylko się zachowały, ujrzą kiedyś światło dzienne i wzbogacą naszą wiedzę o dotąd prawie zapomnianym wielowsianinie, Georgu Siskem.

Przypisy

¹ Tytuły dzieł i niemieckie rzeczowniki pospolite zarówno w tekście głównym, jak i w przypisach zapisuje się kursywą, i to niezależnie, czy zostały wzięte z *Kroniki* i ich pisownia czasami odbiega od współczesnej czy z innych źródeł. Natomiast tekstem prostym zapisuje się nazwy geograficzne i administracyjne.

² Przez określenie *höhere Lehranstalten* należałoby, zgodnie z nomenklaturą stosowaną w opisie struktury szkolnictwa w Polsce od 2017, rozumieć szkoły średnie. Od dawna bowiem przez to określenie rozumiano w Prusach: 1. gimnazja (*Gymnasium*); 2. szkoły realne z łaciną lub bez niej (*Realanstalten*), które z czasem uzyskały taką samą rangę, jak gimnazja; 3. szkoły średnie (*Mittelschule*), należące do kategorii gimnazjów i szkół realnych, a tak nazywane z racji swej pośredniej pozycji między szkołami ludowymi (*Volksschule*) a szkołami wyższymi, czyli uniwersytetem, politechniką, akademią, np. wojskową (*Hochschule, Hohe Schule*). Termin *höhere Lehranstalten* jako urzędowy przyjął się w Cesarstwie Niemieckim od 1870.

³ Por. hasło [Lehrer](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905.

⁴ Formularz ten był dostępny na [stronie internetowej](#), a dane biograficzne o Siskem pod [adresem](#). Obecnie można do nich dotrzeć na portalu BBF. Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung de DIPF pod zakładką Archivdatenbank, a następnie pod zakładką Suche i wpisaniu w polu wyszukiwania Georg Siske.

⁵ Na temat Langendorf w latach 1845–1880 por. hasło *Langendorf, Wielo Wieś*, w: J. G. Knie, *Alphabetisch- statistisch-topographische Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der königl. Preuß. Provinz Schlesien...* verfaßt von..., Breslau 1845; rozdział *V. Die Parochie Langendorf w Topographisches Handbuch von Oberschlesien*. Im Auftrage der Königlichen Regierung und nach amtlichen Quellen herausgegeben von Felix Triest, Breslau 1865, s. 523n.; hasło *Wielowieś*, w: *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* wydanym pod redakcją Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego, Warszawa 1880.

⁶ Dzięki fragmentom *Famielienstambuch für die Familie Franz Siske*, dostarczonym dzięki uprzejmości jego wnuka, Manfreda Kluby, za pośrednictwem Eryka Latoski, można podać nieco więcej wiadomości o samym Georgu i jego rodzinie.

Ojciec Georga zmarł, jak wynika z aktu ślubu jego starszego brata Franza Antona, przed 1905. Jego matką była Amalie z domu Schembor, która w dniu ślubu Franza Antona mieszkała w Langendorf (Wielowśi). Z akt nie wynika, czy Georg, oprócz starszego o dwa lata brata Franza (ur. 12.06.1877), miał jeszcze inne rodzeństwo. Natomiast według relacji Eryka Latoski miał jeszcze brata Klemensa, który mieszkał w Wielowśi, był karczmarzem, ale przed zbliżającym się frontem radzieckim wyjechał na Zachód. Ponadto, według relacji Wilhelma Grzesika i Rudolfa Glogazy, miał jeszcze brata Ferdynanda, który mieszkał w Radoni, gdzie był kierownikiem szkoły do 1945. W 1945 został wywieziony do obozu przejściowego w Pławniowicach, skąd, według relacji Róży Gollor, został wywieziony do Niemiec.

Franz 20.02.1905 poślubił Anastasię Koisik, urodzoną w 25.02.1883 w Przegendzy (obecnie Przegędza) w powiecie rybnickim (Kreis Rybnik), a mieszkającą w czasie ślubu w Zaborze (Kreis Rybnik), gdzie odbył się ślub. Niewykluczone, że na ślubie i weselu był obecny również Georg. Po ślubie młoda para zamieszkała w Wielowśi. Franz Anton był, jak jego ojciec, siodlarzem (*Sattler, Sattlermeister*); wyposażenie jego warsztatu można oglądać w wielowiejskim muzeum etnograficznym. W Wielowśi przyszły na świat dzieci Franza Antona i Anastasii: Amalie (31.10.1905), Hedwig Martha (4.12.1906), Agnes Lucia (12.2.1908), Alfred Georg (13.3.1910), Herbert Leo (14.11.1911) i Stephania Elisabeth (30.7.1918). Chłopcy zmarli w wieku dziecięcym w listopadzie 1912 (Herbert Leo – 20, Alfred Georg – 24). Franz Anton zmarł 12.4.1950 w Wielowśi, jego żona 7.11.1970 też w Wielowśi. Rodzinną tradycję rzemieślniczą przejął po ojcu Franz Wilhelm, syn Anastasii urodzony we Wrocławiu (18.10.1904). Gdy się żenił 27.1.1929 z Gertrud Bullą, urodzoną w Rudzie Śląskiej (Ruda), a zamieszkałą w Ponischowitz (Poniszowice), też mieszkał w Ponischowitz i był z zawodu pomocnikiem siodlarskim (*Sattlergehilfe*). Mieli córkę Christę Marię, która urodziła się 8.2.1932 w Wielowśi. Oboje zmarli w Wielowśi. Franz Wilhelm 29.7.1955, a jego żona 9.9.1982.

⁷ *Volksschule* („szkoła ludowa”) – szkoła publiczna, która swoim wychowankom w wieku powszechnego obowiązku szkolnego (najczęściej w wieku 6-14 lat) dostarcza takiej wiedzy i umiejętności, których minimum potrzebują wszystkie warstwy cywilizowanego społeczeństwa. Początki tak rozumianej szkoły ludowej sięgają przełomu XVI i XVII w., przejścia od średniowiecza do nowoczesności. Natomiast prawne regulacje szkolnictwa ludowego podjęto w Niemczech i z czasem także w większości innych krajów cywilizowanego świata dopiero w XIX w. Por. hasło [Volksschule](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905.

⁸ Strzelce Wielkie (1750 Fryderyk II Wielki w zarządzeniu urzędowym dla mieszkańców Śląska); Groß-Strehlitz, Wielki Strzelec (1830 i 1845 Knie, *dz. cyt.*); Wielkie Strzelce (1847 J. Lompa, *Krótki rys jeografii Szląska dla nauki początkowej*. Ułożył... Z mapą kolorową kraju Szląskiego. W Głogówku 1847, s. 13, 34);

Wielkie Strzelce (górnoląska nazwa ludowa używana urzędowo jeszcze w 1945); Strzelce Wielkie opozycja do Strzelec Małych; Strzelce Opolskie (od 1945). Por. hasło [Strzelce Opolskie](#) w Wikipedii.

Gimnazjum (gr.) – w starożytnej Grecji miejsce (*gymnasion*) przeznaczone do ćwiczeń gimnastycznych, w Prusach średnie (drugiego stopnia) instytucje edukacyjne, w których naucało się starożytnych języków klasycznych i przygotowywało uczniów do podjęcia studiów uniwersyteckich. Por. obszernie hasła [Gymnasium](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905 i hasło [Gymnasium in Deutschland](#) w Wikipedii.

⁹ *Reifezeugnis*, także *Matur* (od łac. *maturitas* – „dojrzałość”), jest dokumentem o ogólnej dojrzałości do podjęcia studiów akademickich po zakończeniu nauki w szkołach średnich czy drugiego stopnia (*Sekundarstufe*), *Gymnasium* czy *Realschule*. Świadectwo dojrzałości jest potwierdzeniem, że kandydat na studia ma odpowiednie zdolności do przyswojenia sobie wiedzy, jaką zdobywa się na uczelniach wyższych. W duchu reformy szkolnictwa Wilhelma von Humboldta świadectwo dojrzałości jest kwalifikacją do samodzielnego przyswajania sobie wiedzy. Nauczyciele szkół wyższych powinni jedynie nadzorować samodzielne studiowanie, bo łacińskie *studere* dosłownie znaczy „trudzić się”. Por. hasło [Reifezeugnis](#) w Wikipedii.

¹⁰ Z pewnością nie mieszkał w tym czasie stale w Langendorf (Wielowski). Z zachowanych rocznych sprawozdań gimnazjum strzeleckiego wynika, że uczniowie zamiejscowemu musieli mieć zapewniony pobyt i opiekę w pensjonatach, o których wyborze decydowali rodzice ucznia po zasięgnięciu rady dyrektora gimnazjum. Strzelce Wielkie są oddalone od Wielowski o 23 km i nie było między tymi miejscowościami żadnych dogodnych połączeń, np. kolejowego.

¹¹ Uniwersytet (od łac. *universitas*) jest publiczną uczelnią, której zadaniem jest dostarczenie dojrzałej młodzieży za pomocą publicznych wykładów i odpowiednich ćwiczeń nie tylko całości nauk albo przynajmniej najważniejszych ich części, lecz także dziedzinę ludzkiej wiedzy poszerzyć i pogłębić dzięki samodzielnym badaniom nauczających. W tym ostatnim aspekcie uniwersytety mają to samo zadanie, co w węższym sensie tzw. akademie, które często nazywa się też uniwersytetami. Uniwersytety swoim charakterem różnią się jednak istotnie od nich, będąc instytucjami edukacyjnymi, na których w odróżnieniu od wyższych szkół zawodowych (politechnika, akademia górnicza, akademia leśnictwa, uczelnie prawnicze, seminaria teologiczne itp.) naucza się nie tylko pojedynczych przedmiotów, ale całości nauk przynajmniej w przybliżającej pełni i tym samym daje się studiującym możliwość, nawet gdy poświęcają się tylko jednemu przedmiotowi, zapoznania się z wszystkimi naukami pomocniczymi danego przedmiotu, dzięki czemu uzyskują świadomość wzajemnych relacji i związków różnych gałęzi wiedzy i możliwie najszersze mogą przygotować się do swojej przyszłej

działalności zawodowej w państwie i Kościele (por. hasło [Universität](#) w *Pierer's Universal-Lexikon* 1864).

¹² Wynika to chociażby z danych o złożonych egzaminach na Universität Breslau (Uniwersytecie Wrocławskim).

¹³ Semestr (z łac. *semestris* od *sex* – „sześć” i *mensis* – „miesiąc”) – 1. okres półmiesięczny; 2. okres sześciu miesięcy. Na uniwersytecie wyróżnia się semestr letni i zimowy, między którymi okres związany z Wielkanocą i okres związany z uroczystością Archanioła Michała, będące feriami, stanowią granice albo przerwy. Por. hasło [Semester](#) w *Pierer's Universal-Lexikon* 1862 i hasło [Semestr](#) w Wikipedii.

¹⁴ *Prüfung* (*Examen*) badanie prawdziwości lub nieprawdziwości nauki albo wypowiedzi, wartości rzeczy albo umiejętności (*Tüchtigkeit*) człowieka. W czasach nowoczesnych objęcie stanowisk na wszystkich szczeblach służby państwowej, a nawet wiele obywatelskich stanowisk zarobkowych jest uwarunkowane wykazaniem się nabyciem ogólnego i zawodowego wykształcenia, potwierdzonego zdaniem urzędowego albo urzędowo nadzorowanego egzaminu. Tego rodzaju egzaminy mają zwykle formę ustną i pisemną, a niekiedy są jeszcze uzupełnione egzaminem praktycznym. Egzaminy o randze publicznej ważności zdaje się przezwyciężać przed właściwymi komisjami albo kolegiami nauczycieli, członków kierownictwa korporacji, mistrzów rzemiosła itd., którym przewodzi państwowy komisarz (por. hasło [Prüfung](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905).

¹⁵ *Lehramt* oznacza: 1. moc zobowiązującą i uprawnienie do nauczania innych; 2. zewnętrzny stosunek, stanowisko, usługę, dzięki którym ma się taki urząd albo taką moc zobowiązującą.

¹⁶ Georg Siske zdawał egzaminy uprawniające do objęcia urzędu nauczycielskiego według regulacji prawnej z 1898. Zgodnie z nią do egzaminu mógł przystąpić każdy obywatel niemiecki, który nie był sądownie kary, miał świadectwo dojrzałości, uzyskane w niemieckim zakładzie edukacyjnym średniego czy drugiego stopnia (*Gymnasium*, *Realgymnasium*, *Oberrealschule*), i studiował co najmniej sześć półroczy na niemieckim uniwersytecie (z tych w zasadzie trzy na pruskim). Każdemu dopuszczonemu do egzaminu kandydatowi przewodniczący wielkiej komisji egzaminacyjnej wyznaczał mniejszą komisję egzaminacyjną. Sam egzamin składał się z dwóch części, ogólnej i zawodowej (*Fachprüfung*), przy czym każda z nich miała charakter pisemny i ustny. Prace pisemne były zadaniami domowymi, na których przygotowanie egzaminowani mieli 16 tygodni. Przy dowolnym wyborze przedmiotów egzaminowany był w tym sensie ograniczony, że musiał wybrać jedną z następujących kombinacji: łacina i greka, francuski i angielski, historia i geografia, religia i hebrajski, matematyka i fizyka, chemia wraz z mineralogią i fizyka albo zamiast tych botanika i zoologia, przy czym na miejsce każdego z trzech pierwszych par przedmiotów egzaminacyjnych, a także na miejsce hebraj-

skiego w czwartej parze można było wybrać język niemiecki. Egzamin ogólny obejmował naukę religii (dla chrześcijan), filozofię, pedagogikę i literaturę niemiecką. Podczas egzaminu z zawodu (*Fachprüfung*) kandydat, żeby zdobyć świadectwo, powinien dowieść umiejętności nauczania jednego przedmiotu w części pierwszej i dwóch w części drugiej. Wcześniejszy podział na świadectwo na *Oberlehrer* i świadectwo na nauczyciela (*Lehrer*) przestało obowiązywać. Wszystkie świadectwa otwierały możliwość rozpoczęcia kariery zawodowej *Oberlehrer* w szkołach średnich w takim samym stopniu, chociaż istniała pewna gradacja ze względu na otrzymane na egzaminach stopnie (*genügend, gut, mit Auszeichnung* – „dostateczny, dobry, z wyróżnieniem”). W przypadku niezdania egzaminu komisja decydowała, czy i po jakim czasie można było powtórzyć egzamin albo go uzupełnić. Świadectwo *Oberlehrer* nie uprawniało jeszcze do otrzymania angażu w szkolnictwie średnim, a jedynie do podjęcia dwuletniej służby przygotowawczej (*Vorbereitungsdienst*) do szkolnictwa średniego (*Seminar- Probejahr*). Dopiero po pomyślnym ukończeniu tych etapów wstępnych można było otrzymać od odpowiedniego prowincjonalnego kolegium szkolnictwa świadectwo umożliwiające uzyskanie angażu. Por. hasło [Lehramtprüfung](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905.

¹⁷ *Pädagogium* (gr. *παῖς pais* – „chłopiec”, „dziecko” i *ἄγειν agein* – „prowadzić”) to historyczne określenie przeznaczzonego głównie dla chłopców zakładu wychowawczego z reguły o bardzo wysokich wymaganiach. Por. hasło [Pädagogium](#) w Wikipedii.

¹⁸ *Seminarium* (łac.) zakład edukacyjno-wychowawczy dla nauczycieli i duchownych, mianowicie dla nauczycieli szkół ludowych (*Volksschule*). Od soboru trydenckiego (1545–1563) urzędowa nazwa na określenie instytucji kształcenia duchownych, których zakładanie i utrzymanie było zadaniem biskupów (23. sesja, rozdział 18). Dopiero później, najpierw w Niemczech i Francji, zaczęto odczuwać potrzebę zakładania specjalnych seminariów dla przyszłych nauczycieli, mianowicie dla szkół ludowych. Por. hasło [Seminar](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905.

Johannes Chrząszcz podaje, że do 1764 nie było żadnego szczególnego instytutu czy zakładu, w których katolicy nauczyciele mogliby się przygotowywać do swego zawodu. Kandydata na nauczyciela egzaminował archidiecezjalny zwłazszcza z religii, a także z pozostałych przedmiotów. Gdzie kandydat zdobył potrzebną wiedzę, było zupełnie obojętne. W zasadzie syn uczył się od ojca wszystkiego, co najbardziej konieczne. Od 1764 było inaczej. Rząd pruski otworzył w celu przygotowania katolickich nauczycieli do zawodu najpierw w Sagan (Żaganii), następnie również w innych miastach seminaria nauczycielskie; na Górnym Śląsku takie seminaria znajdowały się w klasztorze w Rauden (Rudach) i w Ratibor (Raciborzcu). Por. J. Chrząszcz, *Geschichte der Städte Peiskrescham und Tost sowie des*

Toster Kreises in Ober-Schlesien, bearbeitet von..., Peiskretscham 1900 (Kapitel: *Erbherr Friedrich Wilhelm Graf Posadowsky. 1759-1781*, s. 107n.

¹⁹ Zajęcia komisaryczne (*kommissarische Beschäftigung*) to zajęcia zlecane czasowo kandydatom do urzędu nauczycielskiego.

²⁰ Na temat historii Królewskiego Gimnazjum w Gliwicach do 1916 por. *Das hundertjährige Jubiläum des Königlichenkatholische Gymnasiums in Gleiwitz. 1816–1916. Nebst einigen persönlichen Erinnerungen*. Von Dr. Johannes Chrząszcz. „Schlesisches Pastorblatt” I. Jg. 37, 1916, Nr. 5, s. 73-75; II. Jg. 37, 1916, Nr. 6, s. 88-91; III. Jg. 37, 1916, Nr. 7, s. 106-108; IV. Jg. 37, 1916, Nr. 8, s. 120-121.

²¹ Jednoroczny ochotnik (*der Einjährig-Freiwilliger*) to w armii austro-węgierskiej, niemieckiej i pruskiej ten, kto mając wykształcenie średnie (matura) lub wyższe zgłosił się samodzielnie do służby wojskowej. Por. hasło [Jednoroczny ochotnik](#) i [Einjährig-Freiwilliger](#) w Wikipedii.

²² Być może chodzi o Regiment Grenadierów im. Króla Fryderyka III (2 Śląski) nr 11. Regiment ten był 2. śląskim i 11. w Cesarstwie Niemieckim (por. hasło [Gren.R 11](#) w Wikipedii).

²³ Por. *Online-Lexikon zur Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Stand: Januar 2016, wyd. Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Institut für Germanistik vertreten durch Prof. Dr. Sabine Doering Fakultät III-Sprach- und Kulturwissenschaften, s. 1105-1107 (wyd. PDF).

²⁴ Tak wynika z *C. [Übersicht über die Abiturienten](#)* (listy abiturientów) z 1899. Georg Siske uczęszczał do gimnazjum 8 i pół roku, w tym do Prima 3 i pół roku.

²⁵ Ten i poniższe punkty, dotyczące systemu edukacyjnego w Cesarstwie Niemieckim na poziomie podstawowym (elementarnym), zostały opracowane na podstawie: J. Mięso, *Szkolnictwo w XIX-wiecznej Europie i początki pedagogiki porównawczej w Anglii*, Rozprawy z Dziejów Oświaty t. 46, s. 85-146, 2009; wybrane hasła z *Meyers Großes Konversations-Lexikon 1905* (online) i Wikipedii, a także wybranych stron internetowych: [1](#), [2](#), [3](#), [4](#), [5](#), [6](#), [7](#). Wiele interesującego materiału o przedwojennej szkole na Górnym Śląsku zawierają wspomnienia mieszkańców Rachowic (Rachowitz), wsi położonej obecnie w woj. śląskim, pow. gliwickim, gm. Sośnicowice, zatytułowane *Tabulka i stift. Tabliczka i rysik*, spisane przez Agatę Flis, a opublikowane jako [PDF](#).

Szczegółowe informacje o szkolnictwie w Cesarstwie Niemieckim do połowy XIX w. można znaleźć w *Pädagogische Real-Encyclopädie oder Encyclopädisches Wörterbuch des Erziehungs- und Unterrichtswesens und seiner Geschichte für Lehrer an Volksschulen und andern Lehranstalten, für Eltern und Erzieher, für Geistliche, Schulvorsteher und andre Freude der Pädagogik und des Schulwesens* bearbeitet von einem Vereine von Predigern und Lehrern und redigirt von Karl Gottlob Hergang, Doctor der Theologie und Archidiakonus an der Hauptkirche in

Budissin, Bd. I, Grimma 1843, Bd. II Grimma 1847, a także w wielu innych pracach dotyczących szkolnictwa w Prusach, udostępnionych w formie zdigitalizowanej m.in. przez Google, np.: *Das Elementarschulwesen in den königlich Preussischen Staaten. Eine Zusammenstellung der gültigen Gesetze, Verordnungen, Erlasse und Verfügungen, das Elementarschulwesen betreffend* von dem Bürgermeister J. W. Niedergefäs. Verfasser der Preussischen Gewerbesteuer-Verfassung a.a., Creled 1847; *Die deutsche Volksschule oder die Bürger- und Landschule nach der Gesamtheit ihrer Verhältnisse. Ein Handbuch.* Von Dr. H. Gräfe. In zwei Bänden. Erster Band. Leipzig 1847.

²⁶ Por. hasło [Adalbert Falk](#) w Wikipedii, a także *Albert Falk*, „Kurjer Lwowski” Nr 189, Rok XVIII, wtorek dnia 10. Lipca 1900, s. 1n.

²⁷ W Pyskowicach szkoła znajdowała się w ratuszu, gdzie przygotowano w tym celu wielką izbę (por. Chrzęszcz, *dz. cyt.*, s. 108).

²⁸ Określenie *Lesebuch* ogólnie oznacza zbiór tekstów albo ich fragmentów do nauki czytania czy zapoznania się z tekstami literackimi. W różnych okresach, począwszy od średniowiecza, przyjmowały one różną postać i miały służyć różnym celom. W XIX i na początku XX w. zaczęły zatracać oświeceniowy charakter, przyjmując formy coraz wyraźniej nacjonalistyczne, czyli świadomie stawiające sobie za cel narodowe kształtowanie i wychowanie dzieci w duchu niemieckich ideałów i właściwej postawy wobec Kościoła, cesarza i rodziny. Por. hasło [Lesebuch](#) w Wikipedii.

²⁹ *Präparandenanstalt* czy *Präparandenschule*, niekiedy też nazywane *Präparandie*, to od XVIII w. do początków XX w. niższe stopnie zakładów czy instytucji kształcących nauczycieli do szkół ludowych. Przygotowywały do seminariów nauczycielskich, stąd określenie uczniów tych zakładów *Präparand* (łac., „przygotowujący”). Kształcenie zaczynało się bezpośrednio po ukończeniu szkoły ludowej (*Volksschule*) względnie szkoły średniej (*Mittelschule*).

W Prusach tego rodzaju instytucje w pierwszej połowie XIX w. były często prywatnymi zakładami prowadzonymi przez nauczycieli seminariów. Dopiero w czasach ministra kultury Adalberta Falka, od 1870, były zakładane państwowe instytucje, które funkcjonowały obok seminariów zarówno pod względem przestrzennym, jak i organizacyjnym. Oprócz tego istniały w Prusach prywatne instytucje kontrolowane przez państwo. Państwowe instytucje podlegały Prowincjalnemu Kolegium Szkolnemu ([Provinzialschulkollegium](#)), natomiast prywatne władzom okręgowym. W 1886 były w Prusach 32 instytucje przygotowujące (*Präparandenanstalten*) i 114 seminariów nauczycielskich. Po [rewolucji listopadowej](#) obydwie rodzaje instytucji rozwiązano i zastąpiono je akademiami pedagogicznymi ([Pädagogischen Akademien](#)). Por. hasło [Präparandenanstalt](#) w Wikipedii.

³⁰ Nauczyciele byli bardzo skromnie opłacani i dlatego mieli jeszcze dodatkowe zajęcie. W *Kronice* znajduje się w stosownym kontekście interesujący wpis Zim-

mermana: „Außerdem beschäftigt sich der gegenwärtige Lehrer mit der Seidenzucht” („Oprócz tego obecny nauczyciel [był nim wtedy sam Zimmermann] zajmuje się hodowlą jedwabników”).

Wynagrodzenie nauczycieli z czasem się jednak poprawiało. Na przykład Franz Kornke z Kostenthal, pierwszy nauczyciel w Pyskowicach, który ukończył seminarium nauczycielskie, miał w 1765 jako nauczyciel darmowe mieszkanie, ogród na 2 szefeli zasiewu i otrzymywał z kasy miejskiej (*Kämmereikasse*) 22 talarów i 16 groszy rocznie. Dzięki zaś staraniom radcy podatkowego (*Steuerrat*) Egera dochody jego wzrosły, tak że w 1766 otrzymywał 32 talary z kasy miejskiej, nadto czesne od rodziców dzieci uczęszczających do szkoły oraz dochody z noworocznej kolekty (*Neujahrsumgang*) i zajęć w kościele (por. Chrząszcz, *dz. cyt.*, s. 108).

³¹ Państwo sprawuje nadzór nad szkołami przy pomocy lokalnych i powiatowych inspektorów szkolnych (*Orts- und Kreisinspektoren*), a w wyższych instancjach przy pomocy szczególnych władz nadzoru, w których zasiadają i mają głos nie tylko biegli z zakresu prawa, ale i szkolnictwa (szkolne oddziały władz prowincjonalnych, kolegia szkolnictwa wyższego czy, rzadko, państwowo-kościelne konsystorze). Dawniej w Niemczech inspektorami szkolnymi byli prawie wyłącznie duchowni, mianowicie miejscowi proboszczowie jako inspektorzy lokalni, a duchowni eforowie (superintendenci, dziekani, archiprezbiterzy) jako powiatowi inspektorzy szkolni. Od 1872 zaczęto w Prusach powoływać świeckich inspektorów, zwłaszcza stałych powiatowych inspektorów szkolnych, których liczba w całym Prusach na początku XX w. wynosiła około 300, oprócz 1000 inspektorów pomocniczych (*nebenamtliche*) i honorowych, w tym 900 duchownych. Por. hasło [Volksschule](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905).

³² Terminy z *Kroniki* przytacza w niezmienionej formie, np. *Schul-Verband* zamiast *Schulverband*.

³³ *Schulverband* albo też *Schulverbund* to związek szkolny, który powstawał, gdy kilka gmin postanawiało wspólnie prowadzić jakąś instytucję szkolną albo gdy w ramach jednej gminy została podjęta taka inicjatywa z racji szczególnej wspólnoty interesów. Zarząd (*Vorstand*) związku szkolnego ma zwykle charakter paritetowy względnie proporcjonalny co do wielkości i znaczenia należących do niego poszczególnych gmin. Liczne trudności, z jakimi musiały się borykać tego rodzaju związki szkolne, skłaniały prawodawstwo do traktowania szkolnictwa, zwłaszcza szkolnictwa ludowego, za sprawę jednej gminy, co znalazło wyraz w ustawie pruskiej z 28 lipca 1906 (utrzymanie szkół ludowych). Por. hasło [Schulverband](#) w Wikipedii oraz hasła [Schulverband](#), [Schulgemeinde](#) (*Schulsozietät*) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905.

³⁴ Do wielowiejskiego związku szkolnego (*Schul-Verband*) w 1811 należały następujące gminy: Schwieniowitz (Świniovice), Czorka (Czarków), Otmuchow (Odmuchów), Kieleczka, Wojska (Wojska) i Colonie (Kolonie) Radun (Raduń).

Z czasem jednak ze związku szkolnego były odłączane poszczególne gminy. Najwcześniej, bo już w 1824, z powodu wielkiej odległości został odłączony Odmuchów i przyłączony do szkoły w Potempie. W 1876 Wojska zorganizowała własny system szkolny (*Schul-System*) i z wielowiejskiego systemu szkolnego zostały wyłączone dzieci z I, II i III działu (*Antheil*) Wojski. Natomiast Czarków i Świnowice zostały wyłączone z wielowiejskiego związku szkolnego od 1 września 1880, bo już od dwóch lat miały własny budynek szkolny, a od 1 września 1880 także nauczyciela (Johan Kowalsky z Klodnitz, Kreis Cosel [Kłodnica, pow. Koźle]), mianowanego na samodzielnego nauczyciela przez Königliche Regierung zu Oppeln (Królewską Rejencję w Opolu).

³⁵ Por. M. Annen, 3.3. *Das Obligatorium an den weiterführenden Schulen*, w: *Säkularisierung im 19. Jahrhundert. Der Kanton Schwyz als ein historisches Fallbeispiel*, Bern 2005, s. 232-234.

³⁶ Oprócz właściwych szkół, w których dzieci i młodzież pobierały nauki, za nie mniej ważne uznaje się tzw. *Industrieschulen*, w których dzieci uczą się wielu umiejętności, przeważnie kobiecych, np. tkactwa, robienia na drutach, szydełkowania. Por. hasło [Industrieschule](#) w Wikipedii.

³⁷ W *Kronice* nie wyjaśnia się, co rozumie się przez *wegen der ländlichen Verhältnisse* („warunki wiejskie”), ale można się domyślać, że umiejętności, jakich dzieci mogły nauczyć się w *Industrie-Schule*, nabywały w domu.

³⁸ Do przedmiotów przewidzianych w programach *Industrie-Schule* dla chłopców należały: przędzalnictwo (*Spinnen*), ogrodnictwo (*Gartenbau, Baumpflege*), a dla dziewcząt: robienie na drutach (*Stricken*), szycie (*Nähen*), szydełkowanie (*Häkeln*) albo cerowanie, łatanie (*Flicken*) i gotowanie (*Kochen*).

³⁹ *Turn-Unterricht* od *turnen* (zdaniem jednych od starowysokoniemieckiego *turnjan*, znanego tylko w znaczeniu „zatrzymać i zawrócić konie w galopie”, według innych od francuskiego *tourner* – „obracać się”), które w ogólności oznacza ujęte w reguły ruchy, wynikające ze zdolności poruszania się ludzkiego organizmu i pozostające w relacji zarówno do jego potrzeby doskonalenia się, jak i zachowania sił, zdrowia i sprawności. Termin wprowadził L. Jahn. Na określenie zaś wszystkich planowych ruchów u różnych narodów i w najróżniejszych czasach służy termin *ćwiczenia fizyczne* (*Leibesübungen*), a określenie *ćwiczenia gimnastyczne* albo *gimnastyka* nawiązuje do znaczenia, jakie pojęciu owych ćwiczeń (ruchów) nadali starożytni Grecy.

Ćwiczenia fizyczne można podzielić na następujące grupy: 1. Ćwiczenia wolne (dawniej zwane ćwiczeniami stawów) wydają się najbardziej naturalnymi ruchami, wynikającymi z budowy ciała i jego możliwości ruchu. Mają one służyć uzyskaniu giętkości ciała i umożliwieniu ćwiczącemu osiągnąć wszechstronną sprawność i pełne panowanie nad swoim ciałem. W tym celu wykonuje się różne ćwiczenia stojąc, idąc, podskakując, skacząc, biegnąc i obracając się. 2. Ćwiczenia z przyrzą-

dami, czyli ćwiczenia wolne wykonywane w celu ich intensyfikacji przy zastosowaniu przyrządów, np. drążków, hantli, szczudeł. 3. Ćwiczenia na przyrządach, zaliczane do najtrudniejszych i wymagających najwięcej sił, np. na poręczach gimnastycznych, przy użyciu skrzyni gimnastycznej, na równoważni gimnastycznej, z użyciem konia gimnastycznego bez łęków albo z łękami. 4. Ćwiczenia gimnastyczne z udziałem kilku ćwiczących, którzy przyjmują rolę albo przeciwnika, np. w zapasach, albo osoby pomagającej w wykonaniu pewnych ćwiczeń. 5. Gry zespołowe, np. w dwa ognie. Por. obszernie i opatrzone bogatą bibliografią hasło [Turnen](#) w *Pierer's Universal-Lexikon* 1857, a także [Turnkunst](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905.

⁴⁰ Nauczyciel pomocniczy (*Hilfslehrer*) w jakiejś placówce szkolnej to, w odróżnieniu od nauczyciela zwyczajnego (*ordentlich*), nauczyciel, który na mocy umowy zostaje zatrudniony tylko do prowadzenia poszczególnych lekcji. Na wyższych uczelniach także tych nauczycieli zatrudnionych w pełnym wymiarze nazywa się naukowymi nauczycielami pomocniczymi, którzy w zamian za odpowiednie wynagrodzenie bądź na zasadzie zlecenia zostają zatrudnieni tylko w celu zaradzenia jakiejś tymczasowej potrzebie (np. konieczności podziału przepiętnych klas). W niektórych placówkach szkolnych przewiduje się etatowe stanowiska dla nauczycieli pomocniczych ze względów oszczędnościowych albo ze względu na możliwość wydłużenia okresu próbnego dla kandydatów do objęcia urzędu nauczycielskiego przed ich stałym angażem. W szkołach ludowych (*Volkschule*) nauczycielami pomocniczymi nazywa się najczęściej młodych, warunkowo zatrudnionych nauczycieli do czasu zdania ostatecznego egzaminu na urząd nauczycielski i osiągnięcia odpowiedniego wieku wymaganego do objęcia stanowiska nauczyciela. Dawniejsze określenia nauczycieli pomocniczych to *Adjuvanten* (*Volksschulen, Schlesien*) oraz *Adjunkten* (średnie szkoły, Skandynawia). Por. hasło [Hilfslehrer](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905.

⁴¹ *Halbtagschule* to forma organizowania zajęć w szkole w taki sposób, by lekcje odbywały się w ciągu pół dnia, zwykle w godzinach przedpołudniowych. Historycznie ograniczanie nauczania do godzin przedpołudniowych wprowadzono pod koniec XIX w. najpierw w szkolnictwie wyższym, a następnie też w szkołach ludowych. Do tego czasu zajęcia w szkołach planowano tak, by mogły się odbywać się przez cały dzień. Por. hasło [Halbtagschule](#) w Wikipedii.

⁴² *Recreationstag* – termin ten pojawia się w *Kronice* bez żadnych dodatkowych wyjaśnień, a zatem jako ogólnie znany. Z pewnością chodzi o dzień wolny od normalnych zajęć szkolnych. Trudno znaleźć tekst poświęcony omówieniu tylko tego pojęcia. Najwięcej informacji zawiera dzieło [Johanna Ignaza von Felbigera](#), niemieckiego reformatora edukacji, pedagoga, opata klasztoru augustianów w Żaganu (Sagan), *Kleine Schulschriften: nebst einer ausführlichen Nachricht von den Umständen und dem Erfolge der Verbesserung der katholischen Land- und Stadt-*

Trivialschulen in Schlesien und Glatz, Bamberg und Würzburg 1772. Dzieło to zatem pochodzi z końca XVIII w. i można przyjąć, że w połowie XIX w. termin *Recreationstag* był już używany w innym znaczeniu. Niemniej warto przywołać sformułowania, w jakim znaczeniu używał go opat Felbiger. Najpierw Felbiger stwierdza, że nigdy pod pretekstem *Recreationstag* nie należy odwoływać całkowicie zajęć szkolnych, a jedynie zajęcia po południu. W miastach, w których zajęcia szkolne odbywają się przez cały rok i we wszystkich dniach tygodnia, oprócz niedziel i świąt, przed południem 8–11, a po południu 1–3, można zawiesić popołudniowe zajęcia dwa razy w tygodniu, jeśli nie ma w nim żadnego święta ani pogrzebu, a jeśli jest to tylko raz. Natomiast na wsiach, gdzie zajęcia szkolne odbywają się zimą w godzinach przedpołudniowych 9–12 i popołudniowych 1–3, a latem tylko przed południem 8–11, można zawiesić zajęcia szkolne po południu tylko raz w porze zimowej i tylko w tygodniach, w których nie przypada żadne święto ani pogrzeb. Tą różnicą zajęć szkolnych w miastach i wsiach, należy tłumaczyć sformułowania, w których mówi się o dwóch czy jednym dniu bez popołudniowych zajęć. W tak rozumiane dni mogły jednak w godzinach popołudniowych odbywać się szczególne zajęcia, np. z ortografii czy epistolografii dla najstarszych dzieci. Wizytatorzy szkół powinni też sprawdzać, czy nauczyciele nie wyznaczają więcej popołudniowych dni wolnych od zajęć, niż mają do tego prawo (por. Felbiger, *dz. cyt.*, s. 24, 26, 40, 117, 137n., 160, 174, 229, 274).

⁴³ O wszystkich tych kwestiach i wielu innych, ogólnych i szczegółowych, por. np. *Die deutsche Volksschule oder die Bürger- und Landschule nach der Gesamtheit ihrer Verhältnisse. Ein Handbuch für Lehrer und Schulaufseher.* Von Dr. H. Gräfe. In zwei Bänden. Erster Band. Leipzig, 1847; *Das Elementarschulwesen in den Königlich Preußischen Staaten. Eine Zusammenstellung der gültigen Gesetze, Verordnungen, Erlasse und Verfügungen, das Elementarschulwesen betreffend*, von dem Bürgermeister F. W. Niedergesäß. Verfasser der Preußischen Gewerbesteuer – Verfassung u. u., Crefeld, 1847; *Lehrplan für Volks-Schulen mit vorzüglicher Berücksichtigung der Provinz Preuß.* ausgearbeitet von Johann Friedrich Sluymmer, Seminar-Direktor in Pr. Eylau. Königsberg, 1842.

⁴⁴ „[Anschauungsunterricht](#) besondere Stunden in den ersten Schuljahrgängen der Grundschule, in denen an Bildern und Sachen das sinnliche Erkennen geübt und sprachlich gestaltet werden soll” („Nauczanie pogładowe to szczególne lekcje w pierwszych latach nauki w szkole podstawowej, w czasie których na przykładach obrazów i przedmiotów ćwiczy się poznanie zmysłowe i kształtuje język.”).

⁴⁵ Ersnt Johann Adolph Stuhlmann urodził się 3 sierpnia 1838, a zmarł 11 listopada 1924 w Hamburgu. Był uzdolniony rysunkowo i matematycznie. Z wykształcenia był mechanikiem, matematykiem i przyrodnikiem. Studiował też historię sztuki. Po studiach w 1865 nauczał rysunku w Bergwerkschule w Hamburgu. Od 1870 przygotowywał nauczycieli rysunku dla nowo założonych Hamburger

Volksschulen. Wspólnie z Otto Jessenem kontrolował Hamburger Volksschulen oraz prowadzone w nich lekcje rysunku. Z doświadczeń w tym zakresie powstało pięciotomowe dzieło *Zeichenunterricht in der Volks- und Mittelschule*. Zob. hasło [Adolph Stuhlmann](#) w Wikipedii oraz *Ernst Johann Adolf Stuhlmann und die „Hamburger Methode“ des Zeichenunterrichts* w: G. Peez, H. Richter (Hg.), *Beiträge zur ästhetischen Erziehung. Festschrift für Adelheid Sievert zum 60. Geburtstag im Februar 2004*, Frankfurt am Main – Erfurt 2004; J. Jung, *Kunstunterrichtliche Reformvorstellungen in der Schulwirklichkeit. Ein Beitrag zur Geschichte der Volksschule in Hamburg und Bayern*, Rieden 2001, zwł. III. *Kunstdidaktische Strömungen, 2. Zeichenunterricht als Schulung der korrekten Wiedergabetechnik*, s. 40nn.

⁴⁶ Ignaz Schuster, katolicki duchowny (ur. 5 grudnia 1813 w Ellwangen, zm. 24 kwietnia 1869 w Unter-Ailingen), otrzymał, po studiach w Tybindze, święcenia kapłańskie 13 września 1837. W 1841 został proboszczem w Treffelhausen, następnie, w 1857, w Unter-Ailingen k. Friedrichshasen. W 1847 uzyskał tytuł doktora teologii za swoje wartościowe książki. W 1845 wydał *Katholischer Katechismus*, a w 1846 *Kleiner Katechismus für die unteren Schulclassen*, które wprowadzono tylko w diecezji Rottenburg, ale zyskały wielką popularność i były wydawane w wielkich nakładach. Jeszcze większą popularnością cieszyły się jego *Biblische Geschichte des alten und neuen Testaments für Volksschulen*, opublikowane w 1858, aprobowane przez wielu niemieckich i austrowęgierskich biskupów, a także przełożone na język holenderski i polski. Opublikował nadto *Katechetisches Handbuch unter Zugrundelegung seines Katechismus* (5 tomów, 1848–1853) i *Handbuch zu biblischen Geschichte* (2 tomy, 1861; 5. wyd. oprac. przez J. B. Holzammera 1891). Poza tym z J. Bumüllerem wydał *Lesebuch für Volksschulen* w 2 tomach albo w 10 częściach (Abtheilungen) w 1863; 5 części (Weltgeschichte, Weltkunde, Naturgeschichte, Naturlehre und Erdkunde) ukazały się z ilustracjami także w serii *Kleine illustrierte Jugendbibliothek*.

⁴⁷ Joseph Deharbe urodził się 11 kwietnia w Strasburgu (Alzacja), a zmarł 8 listopada 1871 w Maria-Laach. Był francuskim jezuitą, teologiem i katechetą. W 1817 wstąpił do Towarzystwa Jezusowego. W 1828 otrzymał święcenia kapłańskie. W latach 1830–1841 był profesorem retoryki w Kolegium Jezuickim w Brig oraz Fryburgu (Szwajcaria), a od 1840 misjonarzem ludowym i katechetą w Köthen (Niemcy). W 1845 z o. Rohem SJ założył w Lucernie akademię Świętego Karola Boromeusza. W 1847 opuścił Szwajcarię z powodu wrogiego stosunku władz do jezuitów. Jako katecheta w Köthen odczuwał brak dobrego katechizmu. Zachęcony przez swego przełożonego o. Devisa ułożył katechizm według swego pomysłu, opierając się na katechizmie mogunckim z 1842 i wykorzystując inne opracowania, zwłaszcza katechizm autorstwa Bossuetta. Swój pierwszy katechizm, *Katholischer Katechismus oder Lehrbegriff*, który ułożył w 1847, a wydał anonimowo

w 1848 w Ratyzbonie, zyskał od razu wielkie uznanie. Jeszcze w tym samym roku biskup Blum z Lingsburga wprowadził go urzędowo w swojej diecezji, a w następnym uczynili to biskupi z Trewiru i Hildesheim. W 1850 biskupi bawarscy postanowili wprowadzić wspólny katechizm w całym królestwie i przyjęli do realizacji tego celu katechizm Deharbe'a, który został wprowadzony w 1853. Od 1854 zaczęły go wprowadzać też inne diecezje niemieckie. W tym samym czasie zyskał też uznanie poza granicami Niemiec (w Szwajcarii, Austrio-Węgrach, Stanach Zjednoczonych) i od 1851 był tłumaczony na wiele języków, m.in. w 1862 na polski. Deharbe przygotował i opublikował w Ratyzbonie też cztery skrócone wersje swego pierwotnego dzieła, zatytułowane: *Katholischer Katechismus* (1847); *Kleiner katholischer Katechismus* (1847); *Anfangsgründe der katholischen Lehre für die kleinen Schüler* (1847); *Kleiner katholischer Katechismus* (1849–1850). Daherbe w swym dziele zachował tradycję katechetyczną, ale idąc za Piotrem Kanizjuszem podzielił materiał na trzy rozdziały: wiara, przykazania, środki łaski. Por. hasło [Joseph Deharbe](#) w Wikipedii i hasło [Joseph Deharbe](#) w Kathpedii.

⁴⁸ Jakob Friedrich Ferdinand Schreiber urodził się 6 lutego 1809 w Ulm, a zmarł 28 października 1867. Był niemieckim wydawcą i założycielem znanego wydawnictwa Kinderbuchverleger J. F. Schreiber. Gdy Jakob miał trzy lata, zmarli jego rodzice i odtąd przebywał w wojskowym domu sierot w Stuttgarcie. W litograficznych zakładach Georga Ebnera wykształcił się na litografa. W 1831 Jakob dobrze wykształcony i z 44 litograficznymi płytami kamiennymi przybył do Esslingen am Neckar. Jeszcze w tym samym roku ożenił się z majątną Marią Karoline König i założył zakład litograficzny. Na początku drukowano w nim artystyczne odbitki z widokami Esslingen i jego okolic, ale wkrótce zaczęto wydawać tablice poglądowe (*Anschauungsbogen*) z motywami religijnymi i druki (*Drucke*) z przyrodniczymi ilustracjami dla dzieci, co przyniosło młodemu wydawnictwu wielki sukces. Od 1833 również podręczniki zaczęło ubogacać kolorowymi ilustracjami. Pierwsze książki dla dzieci ukazały się w 1840. W 1864 Jakob Ferdinand Schreiber otrzymał od króla Wilhelma I Wirtemberskiego albo króla Karola Wirtemberskiego Złoty Metal Sztuki i Nauki (Goldene Medaille für Kunst und Wissenschaft). Por. [biografia](#); [szkolne tablice ścienne](#); [wydawnictwo](#); [muzeum](#).

⁴⁹ Nie udało się odnaleźć zdigitalizowanego podręcznika do nauki rachunków wydanego przez L. Heinzego i M. Hübnera. Za przykład takiego podręcznika może jednak posłużyć podręcznik R. Zimmermanna *Rechenbuch für Volks- und Elementarschulen, sowie für die unteren Klassen der Mittelschulen*. II. Teil. *Mit besonderer Rücksicht auf die neue deutsche Rechtschreibung*. Zweite verbesserte Auflage. 1916. Verlag von Ludwig Fischer, Lodz – Warschau, udostępniony w formie zdigitalizowanej przez Bibliotekę Narodową Polona w ramach projektu Patrimonium.

⁵⁰ *Schulbuch, in dem besonders die Naturwissenschaften behandelt sind* („Podręcznik szkolny, w którym w sposób szczególny traktuje się o naukach przyrodni-

czych” – Duden.de). Na przykład *Realienbuch* L. Kahnmeyera i H. Schutzego z 1915, bogato ilustrowany, liczący 388 stron, zawiera następujące działy: historia Niemiec (Deutsche Geschichte, s. 1-100), geografia (Erdkunde, s. 101-192), przyroda (Naturgeschichte, s. 193-318), fizyka, chemia i mineralogia (Physik, Chemie und Mineralogie, s. 319-388). Oprócz *Realienbücher* o charakterze ogólnym, które mogły być używane we wszystkich prowincjach, wydawano też o charakterze regionalnym czy prowincjalnym albo do ogólnych publikowano uzupełnienia. Jednym z takich uzupełnień, składającym się z dwóch części: geograficznej i historycznej, jest *Heimatkunde von Schlesien* wydane jako uzupełnienie do *Realienbuch* Ferdinanda Hirta (*Heimatkunde von Schlesien* herausgegeben von Rektor B. Clemenz in Liegnitz. Mit 10 Kartenskizzen im Text, Ferdinand Hirt, Königliche Universitäts- und Verlagsbuchhandlung, Breslau, Königsplatz 1, 1911 w serii Deutsche Heimatkunden zunächst zur Ergänzung Hirts Neuem Realienbuch).

⁵¹ „Die Leistungen, welche zur Zeit des Herrn Zimmermann infolge der Kranklichkeit desselben, infolge des schlechten Schulbesuchs und der Überfüllung der Klassen nach dem Ausspruch des Kreisschulinspektors Wojtylak noch tief unter dem Niveau der allgemeinen Bestimmungen von 1872 standen, haben sich seitdem sichtlich gehoben.”

⁵² „Die Unterrichtsprache in der Schule ist die Muttersprache der Kinder die Polnische, doch wird nach der Regierungs-Verordnung die deutsche Sprache sehr gepflegt und die Kinder zeigen darin eine genügende Übung.”

⁵³ Interesującym w tym kontekście wydaje się zapis w *Kronice* z 1932/33: „Der Konfession nach sind von den Kindern 279 katholisch, 1 Kind evang[el]isch, 1 Kind hebräisch, der Muttersprache nach sind 46 deutsch, 50 zweisprachig, 185 polnisch” („Jeśli chodzi o wyznanie, to 279 dzieci jest wyznania katolickiego, 1 dziecko – ewangelickiego, 1 dziecko – mojżeszowego, a jeśli chodzi o język ojczysty, to dla 46 dzieci jest nim niemiecki, 50 dzieci jest dwujęzycznych, a dla 185 dzieci – polski”).

⁵⁴ Zimmermann w swym dziele wydanym w 1783 odnotowuje w odniesieniu do całego ówczesnego powiatu toszeckiego: „Die Sprache der Einwohner ist schlecht pohnlisch” („Językiem mieszkańców jest kiepski polski” – *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, t. 2, Brieg 1783, s. 330). Warto przytoczyć też fragment z autobiograficznych zapisków Edith Stein, która urodziła się już we Wrocławiu i do domu swych pradiadków i dziadków w Lublińcu przyjeżdżała tylko w czasie wakacji: „Am Wochenmarkt, wenn die Bauern hereinströmten und gar nicht genügend Hände dasein konnten, durften wir später auch etwas helfen. Wie stolz war man, wenn man ein paar Brocken Wasserpolnisch aufgeschnappt hatte, um sich mit den Bauern zu verständigen, oder gar, wenn einem die Bedienung der Kasse anvertraut wurde!” („W dni targowe, kiedy do sklepu napływali gospodarze i nie wystarczało rąk, aby ich obsłużyć, mogliśmy – gdy już byliśmy więksi – trochę w tym poma-

gać. Jaka duma nas rozpierała z powodu naszej znajomości okrucich polskiego narzecza śląskiego, pozwalającej nam porozumieć się z klientami, a jeszcze bardziej, gdy któremuś z nas powierzono kasowanie pieniędzy!” – Święta Teresa Benedykta od Krzyża Edyta Stein, *Dzieje pewnej rodziny żydowskiej*, Wydawnictwo Karmelitów Bosych, Kraków 2005, s. 34).

⁵⁵ „Den Confession nach sind die Schüler zumeist katholischen Bekenntnisses, doch besuchen die hiesige Schule auch die jüdischen Kinder der in Langendorf ansässigen jüdischen Einwohner. Aus billigen Rücksichten gegen Letzteren ist der Sonnabend als schulfreier Tag festgesetzt worden.”

⁵⁶ W aneksie *Zapomniani w rodzinnej Wielowisi. 2. Siegfried Stein* sugeruje się, że szkoła żydowska w Wielowisi została zamknięta tuż przed 1827 albo tuż po 1827. W świetle zachowanych wpisów w Matrikel 1800–1940 można przyjąć, że szkoła żydowska została zamknięta raczej po 1827. W 1826, pod datą 11 listopada, odnotowano, że żydowskiemu nauczycielowi dzieci (*jüdischer Kinderlehrer*) Michaelowi Mannabergowi i jego żonie Charlotte z domu Pfeil urodził się syn Israel Löbel. Jeszcze w 2.10.1827 odnotowano urodzenie się im, żydowskiemu nauczycielowi Michaelowi Mannenbergowi i jego żonie Jette z domu Pfeil, córki, która jednak zmarła drugiego dnia po urodzeniu. Po tej dacie nie ma już wpisów, do 1847, o urodzeniu się dzieci któremuś z nauczycieli żydowskich w Wielowisi.

Szkoła żydowska w Wielowisi została ponownie otwarta przed 1870, o czym świadczą zachowane wspomnienia Bertholda Nothmanna (*Meine Lebenserinnerungen für die Familie bestimmt*, Wannsee, November 1936).

⁵⁷ *Scheffel* (pol. *szefel*) – dawna jednostka miary objętości i pochodna od niej jednostka powierzchni ziemi, jaką można było obsiać, mając szefel zboża: „Breslau in Schlesien, alter Scheffel: 73,94 Liter” (por. hasła [Scheffel](#) i [Szefel](#) w Wikipedii); „1 Breslauer-Scheffel = 3774,6 pariser Kubikzoll = 4 Viertel = 16 Metzen = 74,87 Liter (l)” (por. [źródło](#)); „Breslau in Schlesien, alter Scheffel von 4 Viertel oder 16 Metzen oder 64 Mäßel [Pariser Kubikzoll 3731, Litres 73,94, Preußische Metzen 21 5/9” (por. hasło *Scheffel*, *Schäpel*, *Schepel* w *Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte aller Länder der Erde... Von D. Friedr. Alb. Riemann, Quedlinburg und Leipzig 1830, s. 294-299*). Polskim odpowiednikiem tej jednostki miary objętości jest korzec; korzec wrocławski liczył 74,1 litra (por. hasło [Korzec](#) w Wikipedii).

⁵⁸ *Salarium* (łac.). 1. Dostarczanie soli prokonsulom i propretorom przez mieszkańców prowincji. 2. Później każda danina należna urzędnikom państwowym od mieszkańców prowincji (deputat, żołd, uposażenie, czyli suma pieniędzy, którą otrzymuje urzędnik za pełnioną służbę). Por. hasło [Salarium](#) w *Pierer's Universal-Lexikon 1857*.

⁵⁹ Z dalszego tekstu wynika, że przez *Collende* rozumie się *Umgang*, czyli obchodzenie czy odwiedzanie domów w danej miejscowości, zwłaszcza przez na-

uczycieli szkolnych, którzy ze swoimi uczniami chodzili ze śpiewem od domu do domu, aby wyprosić od mieszkańców uświęcony tradycją podarek (por. hasło [Umgang](#) w *Pierer's Universal-Lexikon* 1857). O *Umgang*, jako części wynagrodzenia nauczycieli, wspomina również Chrząszcz, mówiąc o uposażeniu nauczyciela w Pyskowicach: „[...] nauczyciel miał 32 talary z kasy miejskiej, nadto czesne od rodziców dzieci uczęszczających do szkoły oraz dochody z noworocznej kolędy (*Neujahrsumgang*) i zajęć w kościele” (Chrząszcz, *dz. cyt.*, s. 108).

⁶⁰ Por. hasło *Thaler* w *Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte...*, s. 340-344 („Preußen, wie in Berlin: Berlin, preußischer Thaler, Reichsthaler von 30 sgr. oder 360 pf. aus 12löthigem Silber, 14 aus der feinen kölnischen Mark”).

⁶¹ Z pewnością chodzi o 8 snopów słomy, ale określenie nie jest dokładne. Od różniano bowiem snopy z długiej słomy, *Langstroh* (z żyta bądź pszenicy), od snopów z krótkiej słomy, *Wirrstroh* (z jęczmienia, owsa, grochu bądź wyki). Poza tym można było mocniej bądź luźniej wiązać słomę powróstem. Por. hasła [Gebund](#) i [Stroh](#) w *Pierer's Universal-Lexikon* 1857.

⁶² Por. hasło *Courant* w *Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte...*, s. 51 („Courant, Name des gröbern Silbergeldes, im Gegenfatz der Goldmünzen und der kleinern Scheidemünze unter zwei Grofchen, zwei Albusftücken, zwei Schilling, halbe Kopfftücke u. a.” – „Kurant, nazwa większej monety srebrnej, w przeciwieństwie do złotych monet i mniejszych monet zdawkowych [drobnych] poniżej dwóch groszy...”) a także hasła [Kurantmünze](#) i [Moneta obie-gowa](#) w Wikipedii.

⁶³ „Kuchelspeise, czyli Küchenspeise, schles. Schweinichen 2,64, östr., bair, s. kuchel” (*Deutsches Wörterbuch* von Jacob und Wilhelm Grimm. 16 Bde. in 32 Teilbänden. Leipzig 1854–1961. Quellenverzeichnis Leipzig 1971. Online-Version vom 22.07.2019). Chodzi o produkty (warzywa, owoce) przeznaczone do kuchni, także o odpowiednią opłatę pieniężną bądź o daninę w naturaliach (drób, ser, jajka itd.) składną na rzecz kuchni osoby do tego uprawnionej, później zastąpioną daniną pieniężną („Küchenspeise Femininum (Garten-)Früchte (I - Getreide, Feldfrucht, Baumfrucht), die (insb. als [Küchendienst I](#)) für die Küche bestimmt sind, auch die entsprechende Geldabgabe. an die [Küche](#) der Berechtigten zu leistende Abgabe in Naturalien (Geflügel, Käse, Eier usw.), später tw. in eine Geldleistung umgewandelt” – [źródło](#)).

⁶⁴ „III. Brennholzmaße: 11. In Preußen, die Klafter 6 rheinl. Fuß lang 6 Fuß hoch, mit 3 Fuß Klobenlänge = 108 rheinländ. Kubikfuß = 97 2/5 paris. Kubikfuß = 3 4/9 Kubikmetre” – „III. Miary drewna opałowego: 11. W Prusach klafter mierzył 6 reńskich stóp długości, 6 stóp wysokości, przy 3 stopach długości szczap (polan), a zatem 108 reńskich stóp sześciennych czy 97 2/7 paryskich stóp sześciennych, czy 3 4/9 metra sześciennego” (por. hasło *Klafter* w *Vollständiges*

Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte..., s. 138-139). Por. także hasła [Klaffter](#) i [Sag](#) w Wikipedii.

⁶⁵ *Raffholz*, także *Leseholz* albo *Klaubholz* – chodzi o suche drewno, które wolno było zbierać ubogiej ludności w lesie, chrust. Por. hasło [Leseholz](#) w Wikipedii.

⁶⁶ *Säegarten* – termin często występujący w dawnych tekstach, ale nieobecny w słownikach. Chodzi jednak nie o ogród, ale parcelę przydomową do uprawy.

⁶⁷ Zob. przyp. 59.

⁶⁸ *Schock* to w ogólności 20 sztuk (*Altschock*) bądź 60 sztuk (*Neuschock*) albo 4 mendele, na Śląsku ciężki *Schock* (*schwere S.*) liczył 60, a lekki *Schock* (*leichte S.*) 40 sztuk. Por. hasło *Schock* w *Vollständiges Handbuch der Münzen, Maße und Gewichte...*, s. 304 i hasło [Schock](#) w *Pierer's Universal-Lexikon* 1857. A zatem otrzymywał zapewne 180 snopów słomy.

⁶⁹ *Leibholz* albo *Stammholz* – termin z zakresu sortymentacji drewna okrągłego oznaczający drewno nadziemnej części drzewa bez pniaka (por. hasło [Stammholz](#) w *Pierer's Universal-Lexikon*, t. 16, Altenburg 1863, s. 678).

⁷⁰ 5,62 ha żyta, 1,13 ha jęczmienia i 11,69 m³ drewna (Związek Północnoniemiecki, w tym Prusy, 17 sierpnia 1868 przyjął metryczny system miar i wag).

⁷¹ Od 1871 do 1873 we wszystkich państwach Cesarstwa Niemieckiego talar został zastąpiony przez markę, liczącą 100 fenigów i odpowiadającą 1/3 talara. Por. hasła [Reichstaler](#) i [Mark \(1871\)](#) w Wikipedii.

⁷² Por. Zielonka, *O pokoleniach dla pokoleń – historia naszej ziemi, Wielowieś 2014*, s. 116n.

⁷³ Archiprezbiter – w Kościele katolickim pierwszy kapłan po biskupie, w niektórych przypadkach jego zastępca, przełożony pozostałych księży (por. hasło [Erzpriester](#) w *Pierer's Universal-Lexikon* 1857 i [Archiprezbiter](#) w Wikipedii).

⁷⁴ Wybór Rubina z Czarkowa na lokalnego inspektora szkolnego był, jak zaznacza się w *Kronice*, szczęśliwy, ponieważ był on wcześniej nauczycielem i teraz jako wyższy urzędnik odznaczał się właściwym spojrzeniem na pracę nauczycieli. Był przyjacielem nauczycieli i szkoły. Niestety, na skutek kiepskich zbiorów, grabieża i powszechnej gospodarczej recesji na początku lat 80. XIX w. majątek Schorkow, wart około 80 tysięcy talarów, został najpierw skonfiskowany, a wkrótce potem musiał zostać sprzedany wcześniejszemu dzierżawcy Hahnischowi. Rubin doznał udaru mózgu (*Rubin wurde vom Schlage getroffen*) i zmarł w biedzie. Na nim straciła kasa szkolna, którą krótko przed swoją śmiercią przekazał nauczycielowi Barteltowi, około tysiąca marek.

W *Kronice* znajduje się dokładniejszy opis klęski na Górnym Śląsku w 1879. Na skutek nieustannych deszczy nie udały się zbiory kartofli. Biednej ludności zaczęło brakować koniecznych środków do życia. Także w Wielowski zapanowała wielka bieda. Wtedy w całych Niemczech powstały komitety pomocy, zbierano dary, aby zaradzić nieszczęsnemu losowi biednej ludności. Urzędnicy rozdzielali ludności

żywność, dzieci w szkołach dostawały gorącą zupę i ubrania. Rolnicy otrzymywali kartofle, ziarno siewne itp., ale pod warunkiem ich zwrotu (*Rückerstaltung*). Redaktor „Katolika”, [Miarka](#), w Mikołowie (Nikolai) zebrał ogromną ilość darów miłości (*Liebesgaben*) i wysłał liczne przesyłki też do gospodarza Kullika w Wielowisi, aby zostały rozdzielone między potrzebujących. Bieda była tak wielka, że w wielu miejscowościach Górnego Śląska wybuchł tyfus plamisty (*Fleckfieber*, dawniej nazywany też *Hungertypfus* [tak w *Kronice*]), również w Wielowisi wybuchła ta straszna choroba w niektórych rodzinach, np. w domu nr III i nr 128.

⁷⁵ Por. hasło [Kulturkampf](#) w Wikipedii.

⁷⁶ Por. hasło [Gewerbeshule](#) w Wikipedii.

⁷⁷ Zagrodnik – właściciel chałupy i kawałka ziemi (por. [Status społeczny w księgach metrykalnych](#); hasło [Zagrodnik](#) w Wikipedii).

⁷⁸ Siodlarz – rzemieślnik zajmujący się wyrobem siodeł (por. też hasło [Siodlarstwo](#) w Wikipedii).

⁷⁹ „Am 11 Februar 1890 erfolgt hierorts die Neubildung eines Schulverbandes bestehend aus 1. dem Herrn Dominialbesitzer, 2. dem Lokalschulinspektor, 3. dem Stellenbesitzer Glogasch, 4. dem Stellenbesitzer Paul Bujara, 5. dem Satler Ferdinand Siske”. Ferdinand Siske był ojcem Georga Siskego, a syn Paula Bujary uczęszczał w tym samym czasie co Georg Siske do gimnazjum w Strzelcach Opolskich.

⁸⁰ [Lobet dem Herrn, alle Heiden](#) (*Chwalcie Pana wszystkie narody*) – motet Sebastiana Bacha, opublikowany w 1821 (data kompozycji nie jest znana), oparty na tekście Psalmu 117,1-2.

⁸¹ W *Kronice*, w części *Gemeinde-Chronik*, odnotowuje się, że w Wielowisi znajduje się jeden z najstarszych kościołów na Górnym Śląsku. Zgodnie z zapisem w kronice kościelnej kościół ten został zbudowany około 1240 roku w tej jeszcze obecnej postaci („Langendorf hat eine der ältesten Kirchen Oberschlesiens. Laut Ausweis der Kirchen-Chronik ist die Kirche in der noch gegenwärtigen Gestalt um das Jahr 1240 erbaut worden”). Ponieważ zapis w *Kronice* pochodzi z 2. połowy XIX w., a od tego czasu do przebudowy w 1934 nie przeprowadzono żadnych istotnych zmian, można przyjąć, że ten kształt kościoła sięga około 1240 roku.

⁸² Por. hasło [Order Hohenzollernów](#) w Wikipedii.

⁸³ Trzecia część II Sonaty fortepianowej, skomponowanej w 1839. Trzecia część, *Marche funebre: Lento* (*Marsz pogrzebowy: Powoli*) jest jednym z najbardziej znanych dzieł Chopina. Powstało w 1837. Por. hasło [II Sonata fortepianowa](#) w Wikipedii.

⁸⁴ Pod numerem 195 znajduje się Johannes Bujara (22.12.77; Langendorf Kr. Gleiwitz; kath.; Bauergutsbesitzer [właściciel gospodarstwa chłopskiego]; Langendorf; 9; 2), który przystąpił do egzaminu dojrzałości rok później w terminie wiel-

kanocnym (Oster-Termin 1990). O jego dalszych losach por. A. Zielonka, *dz. cyt.*, s. 239-241 (16.4. *Ks. Jan Bujara – kuratus, literat, publicysta*).

⁸⁵ W czasie II wojny światowej budynek gimnazjalny zamieniono na szpital wojskowy. W wyniku wydarzeń na początku 1945 budynek został spalony. W czasie odgruzowywania, przy którym pracowała zarówno młodzież, jak i nauczyciele, okazało się, że grube mury pruskiej budowli zostały mocno nadwyżone i były zmurszałe, zwłaszcza w górnych partiach, co było spowodowane brakiem dachu oraz niekorzystnym wpływem opadów atmosferycznych.

Kierownikiem robót budowlanych został inż. Damian Tokar. Pod jego nadzorem w ciągu dwóch lat doprowadzono budynek do stanu używalności, zmieniając nieco jego wystrój wewnętrzny i zewnętrzny. Charakterystyczne cechy budowli zostały jednak zachowane. I w takiej formie przetrwał właściwie do dziś. W czasie zmiany elewacji w latach 70. dokonano niewielkich zmian, niewpływających w sposób znaczący na jego wygląd. Zmiany wewnątrz budynku mają charakter często tymczasowy, wymuszony sytuacją. Wystrój korytarzy zmienia się często, ale bez naruszania pierwotnych zasad architektonicznych.

W gmachu aktualnie mieści się Liceum Ogólnokształcące im. Władysława Broniewskiego.

⁸⁶ Miąso, *dz. cyt.*, s. 105.

⁸⁷ Por. *tamże*, 105n.

⁸⁸ Por. *tamże*, s. 107.

⁸⁹ Por. *tamże*.

⁹⁰ Po. *tamże*, s. 108n., a także hasło [Gymnasium in Deutschland](#) w Wikipedii.

⁹¹ Strona internetowa [Verein Für Geschichte Schlesiens e.V.](#) zakładka [Schuljahresberichte](#).

⁹² W 1842 weszła w Prusach w życie ustawa (*Allerhöchste Kabinettordre*), wprowadzająca lekcje gimnastyki (*Turnunterricht*) we wszystkich publicznych placówkach edukacyjnych jako konieczny i nieodzowny element wychowania młodzieży męskiej. Ustawa nie obejmowała dziewcząt ani szkół ludowych (*Volksschulen*), przyjmując, że dzieciom ze wsi dostateczną tężyznę fizyczną zapewniają ciężkie prace gospodarskie. Por. artykuł [Die Geschichte des Schulsports von der griechischen Antike bis in die Gegenwart](#), a także *Leitfaden für den Turn-Unterricht in den Preußischen Volksschulen. Mit 29 in den Text gedruckten Figuren in Holzschnitt*. Berlin 1862 oraz artykuł [Über den Turnunterricht](#) w „aktenlage. Zeitschrift für Regionalgeschichte Selm und Umgebung”.

⁹³ Por. hasło [Schwimmabzeichen](#) w Wikipedii i [Freischwimmer](#) w MyDict.

⁹⁴ Por. hasło [Sedang](#) w Wikipedii.

⁹⁵ Por. hasło [Universität Breslau](#) i [Uniwersytet Wrocławski](#) w Wikipedii.

⁹⁶ [Wykaz związków, stowarzyszeń, korporacji studenckich we Wrocławiu.](#)

⁹⁷ Właściwie Juan Luis Vives, w wymowie walencjańskiej i katalońskiej Joan Lluís Vives, w wersji łacińskiej Ioannes Lodovicus Vives. Vives urodził się w Walencji w 1492, zmarł w Brugii w 1540. Jego rodzice byli Żydami siłą ochrzczonymi. Jego ojciec został przez hiszpańską inkwizycję spalony na stosie. Szczątki jego matki 20 lat po jej śmierci zostały usunięte z cmentarza chrześcijańskiego i po wydaniu autodafe spalone. Vives jako dziecko marran pędził smutny los w cieniu hiszpańskiej inkwizycji. Do 12 roku życia uczęszczał do szkoły podstawowej i średniej w Walencji. Tutaj rozpoczął też studia uniwersyteckie. Ukończył 2-letni kurs gramatyki i 3-letni kurs sztuki. W 1508 udał się do Paryża, gdzie w latach 1509–1512 studiował filozofię i teologię na Sorbonie. W 1514 Vives opuścił Paryż i udał się do Brugii, gdzie mieszkało wiele zamożnych rodzin i łatwo było o pracę w charakterze prywatnego nauczyciela. Wtedy nawiązał też znajomość z Erazmem z Rotterdamu, dzięki której otrzymał stanowisko praeceptora osiemnastoletniego Wilhelma Croya, desygnowanego kardynała i arcybiskupa Toledo. Wówczas przeniósł się do Lowanium, gdzie na tamtejszym uniwersytecie wygłaszał gościnne wykłady. Gdy zmarł jego uczeń Wilhelm Croy, popadł w kłopoty finansowe, ale dzięki swemu traktatowi *De institutione feminae christianae* („O wychowaniu niewiasty chrześcijanki”), który poświęcił królowej Katarzynie Aragońskiej, żonie Henryka VIII, nie tylko zaczął otrzymywać od niej pensję, ale otrzymał także zaproszenie na dwór angielski, gdzie przybywał w latach 1523–1529, pełniąc funkcję nauczyciela królowej i doradcy królewskiego. Był też w tym czasie profesorem prawa i literatury łacińskiej w Collegium Corpus Christi w Oksfordzie. W 1520 poznał słynnego angielskiego humanistę Tomasza More’a. Obaj zostali wplątani w sprawę rozwodu Henryka VIII i Katarzyny Aragońskiej, a ponieważ chcieli zachować bezstronność w tym sporze, wtrącono ich do więzienia. W 1529 Vives powrócił do swej żony do Brugii, gdzie zmarł w 1540. Por. hasło [Juan Luis Vives](#) w Wikipedii (w wersji niemieckiej i polskiej).

⁹⁸ Traktat *De tradendis disciplinis, seu de institutione christiana* w pięciu księgach stanowi drugą część *De corruptis artibus* w trzech tomach w *Joannis Ludovici Vivus Opera, in duos distincta tomos*, Basileae 1555, s. 426-527.

⁹⁹ Przedstawił go, zdaniem Siskego, Fr. Kuupers w swojej dysertacji *Vives in sejner Pädagogik*, Kiel 1897.

¹⁰⁰ O triadzie funkcji świadomości, czyli świadomości własnej jaźni jako istnienia, inteligencji (poznania) i woli (*esse, nosse, amare; mens, notitia, amor; memoria, intelligentia, voluntas*), mówi Augustyn w swym dziele *De Civitate Dei*: „Nam et sumus et nos esse novimus et id esse ac nosse diligimus” (XI, 26). Por. np. Teresa Wnętrzak, *Znaczenie pojęć filozoficzno-politycznych w De Civitate Dei św. Augustyna*, Kraków 2002, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej – wyd. PDF, s. 146 czy *Powszechna Encyklopedia Filozofii*, wyd. internetowe: „[Augustyn] wyróżnia kilka triadycznych zespołów aktów duszy: duch (mens),

poznanie (notitia), miłość (amor), samowiedza (memoria sui), inteligencja (intelligentia), wola (voluntas), uprzytomnienie sobie Boga (memoria Dei), miłość (amor). Mimo ich odrębności dusza jest jednością i przez to stanowi obraz Trójcy Świętej. Rozumienie tego pozwala człowiekowi dostrzec, przynajmniej w pewnym stopniu, czym jest rzeczywista konsubstancjalność trzech osób w Bogu” (hasło [Augustyn](#) (Aurelius Augustinus), s. 6.

¹⁰¹ Rolę Vivesa w dziedzinie pedagogiki przyrównuje Siske w swej dysertacji *Willens- und Charakterbildung bei Johann Ludwig Vives* (s. 89) do funkcji, jaką w rzymskiej mitologii przypisywano jednemu z najważniejszych bóstw, Janusowi, którego przedstawiano jako brodatego mężczyznę o dwóch obliczach: jedno spoglądało w przeszłość, a drugie w przyszłość. Por. np. hasło [Janus](#) w Wikipedii czy bardzo drobiazgowe hasło [Janus](#) w Wikipedii angielskiej.

¹⁰² „Affectiones contendunt pro ratione audiri, ratio victa et oppressa obmutescat et serviat affectuum temeritati: haec est aeterna in homine militia... Quare noscendus est homo totus intus et foris: intus vero in animo affectus et mens; affectus quibus incitantur rebus vel augescunt, quibus contra cohibentur, sedantur, tolluntur: hoc demum est hominem seipsum nosse, quod veteri sapientiae monitu iubemur facere” (*De tradendis disciplinis, seu de institutione christiana*, w: *Joannis Ludovici Vivus Opera, in duos distincta tomos*, Basileae 1555, s. 511).

¹⁰³ Por. przypis 18.

¹⁰⁴ Städtische Katholische Realschule zu Breslau, *Bericht über das Schuljahr 1913/14* erstattet vom Direktor Dr. Roman Molke. Hierzu eine Beilage: *Corneilles Meistertragödien in François Tronchins „Recreations dramatiques”*. Ein Beitrag zur Corneille- und Voltaire-Literatur von Oberlehrer Alfred Geisler. Breslau 1914 na stronie internetowej [Verein Für Geschichte Schlesiens e.V.](#) pod zakładką [Schuljahresberichte](#).

¹⁰⁵ „Vom 1. April ab wurde der Anstalt der wissenschaftliche Hilfslehrer Dr. Georg Siske zunächst zur Vertretung eines Oberlehrers, später zur unentgeltlichen Beschäftigung überwiesen, ferner zur weiteren Ausbildung die Probekandidaten Dr. Kurt Blass, Dr. Bruno Mylius, Alfred Nowak und Dr. Max Nowack.”

Por. też hasła: [Oberlehrer](#) (1. w niektórych państwach tytuł zwyczajnych nauczycieli w średnich [*höhere*] placówkach edukacyjnych, zwłaszcza w gimnazjach, szkołach realnych i średnich szkołach miejskich; 2. w Prusach tytuł przyznawany zasłużonym nauczycielom w średnich placówkach edukacyjnych) w *Pierer's Universal-Lexikon* 1861 oraz przyp. 16; [Probandus](#) czy *Probekandidat* (stażysta, który odbywa obowiązkowy rok próbny, staż) i *Probekandidat* (rok próbny, staż, w czasie którego kandydat do średniego [*höhere*] urzędu szkolnego po zdanych egzaminie jest wprowadzany w jakieś szkole średniej w praktyczną działalność nauczycielską) w *Brockhaus' Kleines Konversations-Lexikon* 1911.

¹⁰⁶ Tak oddaje się określenie *Landerziehungsheim* w haśle [Herman Lietz](#) w Wikipedii.

¹⁰⁷ Por. hasło [Cecil Reddie](#) w Wikipedii.

¹⁰⁸ Także „Sybillenort”, np. Knie, *dz. cyt.*, wyd. 1, 1830, s. 768n.; wyd. 2, 1845, s. 672. Jedna i druga nazwa występuje w różnego typu materiałach, np. *Słownik geograficzny...*, t. 11, s. 732 (hasło: *Sybillenort* al. *Sibyllenort*). Ale „Sibyllenort” w *Gemeindelexikon für die Provinz Schlesien. Auf Grund der Materialien der Volkszählung vom 1. Dezember 1885 und anderer amtlicher Quellen bearbeitet von königlichen statistischen Bureau*. Berlin SW. 1887, s. 20, 22, 28. Ponadto spotyka się, np. na pocztówkach, formę *Sibyllenort*.

Po II wojnie światowej nazwę spolszczono na *Sybilin* i dopiero w końcu lat 40. Komisja Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych nadała wsi obecną nazwę *Szczodre* (zob. hasło [Szczodre](#) w Wikipedii). Nadanie właśnie tej nazwy należy chyba tłumaczyć jedynie faktem, że Komisji przewodniczył pan Szczodrowski, podobnie jak nadanie analogicznie brzmiących nazw wielu innym wsiom w pobliżu Oleśnicy (por. *Historia najnowsza* pod zakładką HISTORIA SZCZODREGO na portalu [Szczodre](#)).

¹⁰⁹ Por. Hans Fischer, *Die Herrschaft Sibyllenort*, „Oelser Heimatblatt” 3. Jg./Nr. 22, Mai 1954, S. 2.

¹¹⁰ Władysław Nowik, *Okres świetności* pod zakładką HISTORIA SZCZODREGO na portalu [Szczodre](#), który zapewne jest najpełniejszym zbiorem wiadomości o historii *Sibyllenort*.

Dziwi brak informacji o zamku w *Erdbeschreibung der Preußische Monarchie*. Herausgegeben von M. F. G. Leonhardi der Leipziger Oekonomischen Societät und der Hallischen Naturforschenden Gessellschaft Ehrenmitglied, Band 2, Halle 1792. O *Sibyllenort* mówi się w tym dziele dwukrotnie: 1. w haśle *Rastelwitz* (nazwa zniszczonej wioski, gdzie zostało założone *Sibyllenort*); 2. w haśle *Sibyllenort* („jest książęce, leży 2 mile od Oels, znajduje się w nim 1 folwark, 1 szkoła, 25 zagrodników [*Gärtner*], 3 chałupników [*Häusler*], 1 młyn wodny i 280 mieszkańców”).

¹¹¹ Por. Nowik, *dz. cyt.*

¹¹² Por. *tamże*.

¹¹³ Por. *tamże*; Hannibal Smoke, *Pałac w Szczodrem – „śląski Windsor” zamordowany zgodnie z prawem* ([źródło](#)); Paulina, *Pałac Sybilli w Szczodrem. Łowcy historii (History Hunters)*([źródło](#)).

¹¹⁴ Por. „(...) und es gewähren Schloß und Garten einen angenehmen Sammelplatz für Personen, welche nicht felten Luftfahrten aus den umliegenden Städten hierher machen” (Knie, *dz. cyt.*, wyd. 1, s. 769; wyd. 2, s. 672). „Hierher” w sensie docelowym, bo najbliższe lotnisko było w niedalekim Wrocławiu.

¹¹⁵ Por. *tamże*, wyd. 2, s. 672.

¹¹⁶ Por. Nowik, *dz. cyt.*; Hannibal Smoke, *dz. cyt.*; Fischer, *dz. cyt.*, Nr. 23, S. 2.

¹¹⁷ Por. hasło [Szczodre](#) w polsko- i niemieckojęzycznej Wikipedii; Bülow, *dz. cyt.*, s. 265; podstrona [Amtsbezirk Sibyllenort](#) na portalu [territorial.de](#) Rolf Jehke.

¹¹⁸ <http://www.gca.ch/oels.htm>.

¹¹⁹ Wyjaśnienia skrótów podaje się na powyższej stronie pod zakładką LITERATURNACHWEIS FÜR DEN KREIS OELS / SCHLESISIEN:

Ad21 – *Adressbuch für Stadt- u. Kreis Oels 1921: Oelser Stadt- u. Kreis-Adressbuch*;

Ein33 – *Einwohner-Verzeichnis für Stadt und Kreis Oels für 1933/34*, *Schlesische Formulardruckerei und Verlagsanstalt, Rösch&Herrmann, Oels, o. J.*, Standort: *Deutsche Bücherei Leipzig, Signatur ZB 27887 / Kopien bei mir vorhanden*
Standort auch: *Mikrofilm Uni-Bibliothek Wrocław*.

UMB – Bülow, Ursula Maria von, *Der schlesische Kreis Oels mit seinen Stadt- und Landgemeinden*, 2. Auflage 1991, Goldhammer-Verlag, Würzburg, ISBN Nr. 3-923511-06-X.

¹²⁰ Ogłoszenie ukazało się zapewne wielokrotnie. Co najmniej jeszcze w numerze lipcowym „Schlesische Zeitung”.

¹²¹ Por. przypis 21.

¹²² „Fähnrich (...) jetzt im deutschen Heere ein im Range nach dem Feldwebel kommender, das Offiziersportepée tragender (daher früher *Portepée-F.* genannt) Unteroffizier, der auf Beförderung zum Offizier dient. Nach bestandnem Offiziersexamen erhalten sie vor der Ernennung zum Offizier die Erlaubnis, das Offiziersseitengewehr zu tragen (daher *Degen-F.* genannt) (...)” (hasło [Fähnrich](#) w *Brockhaus' Kleines Konversations-Lexikon* 1911).

¹²³ U. M. von Bülow, *iw.*, s. 266.

¹²⁴ Z powodu braku szczegółowych informacji o dziejach *Landerziehungsheim*, założonym i prowadzonym przez dr. Georga Siskego, można jedynie domniemywać, że instytut ten dzielił los, jaki spotkał tego rodzaju placówki w Republice Weimarskiej (Rzeszy Niemieckiej). Jens Brachmann (Universität Rostock) w artykule *Forschungsauftrag: Reformpädagogik zwischen Re-Education, Bildungsexpansion und Missbrauchsskandal – Die Geschichte der Vereinigung Deutscher Landerziehungsheime (1947-2012). Chronik zur Geschichte der LEH-Vereinigung* (pdf) przedstawia kalendarium stopniowego administracyjnego przejmowania przez państwo wszelkiego rodzaju prywatnych zakładów wychowawczo-edukacyjnych, tak że w końcu wszystkie one znalazły się pod „ideologiczną okupacją” (*ideologisch okkupiert*), zostały politycznie ujednoczone (*politisch gleichgeschaltet*) i utraciły instytucjonalną niezależność. Natomiast Werner Lesanovsky w artykule poświęconym narodowosocjalistycznej polityce w zakresie szkolnictwa ukazuje stopniowe przywłaszczanie sobie przez narodowosocjalistycznych ideologów założeń i projektów leżących u podstaw zakładania „wiejskich ognisk wycho-

wawczych” (*Landerziehungsheime*), co w końcu znalazło wyraz w kuriozalnym stwierdzeniu, że to, do czego Lietz dążył w pedagogice, Hitler zrealizował w polityce (*Was Lietz pädagogisch erstrebte, hat Hitler politisch durchgesetzt* [„Zeitschrift für Pädagogik” Jg. 44, H. 4, Juli/August 1998, s. 523-542]). Wreszcie Uwe Schmidt w rozdziale *Konsolidierung der nationalsozialistischen Schule 1933–1939* mówi o wprowadzaniu narodowosocjalistycznej ideologii w programy szkolne w celu ukształtowania „człowieka politycznego” w duchu „narodowej rewolucji” (*Die nationale Revolution gibt der deutschen Schule und ihrer Erziehungsaufgabe ein neues Gesetz: Die deutsche Schule hat den politischen Menschen zu bilden*), człowieka, którego myśl i działanie są całkowicie zakorzenione w narodzie oraz który niepodzielnie i nierozdzielnie związany jest z historią i losem państwa (*der in allem Denken und Handeln dienend und offernd in seinem Volke wurzelt und der Geschichte und dem Schicksal des Staates ganz und unabtrennbar zu innerst verbunden ist* [w: tenże, *Hamburger Schulen im „Dritten Reich”*, Hamburg 2010, Bd. 1, hrsg. R. Hering, s. 99]).

Te trzy wybrane teksty stanowią jedynie znikomy procent publikacji poświęconych problemom szkolnictwa w Republice Weimarskiej (Rzeszy Niemieckiej).

O losach poszczególnych „wiejskich ognisk wychowawczych” na terenie Niemiec, zwłaszcza po przejęciu władzy przez nazistów w 1933, por. hasło [Landerziehungsheim](#) w Wikipedii. Ogólnie mówiąc, losy tych placówek wychowawczo-edukacyjnych był różny. Wobec nasilających się oczekiwania, wytycznych i rozporządzeń w zakresie szkolnictwa ideologów nazistowskich jedne przeciwstawiały się im bądź dopasowywały się do nich, starając się jednak zachować pewną niezależność, inne usiłowały prowadzić możliwie neutralny kurs i dzięki temu uniknąć ideologicznego zniewolenia, jeszcze inne walczyły o przetrwanie w atmosferze ustawicznych napięć, wreszcie były i takie, które zamykano bądź sprzedawano, ale często były one w końcu przejmowane przez państwo i zamieniane na szkoły naziistowskie.

¹²⁵ Por. hasło [Amtsvorsteher](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905.

¹²⁶ Por. hasło [Amtsbezirk](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905 i hasło [Amtsbezirk](#) w *Brockhaus' Kleines Konversations-Lexikon* 1911.

¹²⁷ Urzędnicy stanu cywilnego to osoby, którym powierzono zadanie prowadzenia rejestrów stanu cywilnego; z zasady naczelnik gminy. Duchowni i osoby pełniące funkcje religijne są wykluczeni z pełnienia tego urzędu. Okręg, dla którego został ustanowiony urzędnik stanu cywilnego nazywa się okręgiem stanu cywilnego, a sam urząd – urzędem stanu cywilnego („[Standesbeamte](#), die mit Führung der Zivilstandsregister beauftragten Personen; in der Regel der Gemeindevorsteher. Geistliche und Religionsdiener sind von dem Amte eines S. ausgeschlossen. Der Bezirk, für welchen der S. bestellt ist, heißt *Standesamtsbezirk*, das Amt selbst *Standesamt*” [*Brockhaus' Kleines Konversations-Lexikon* 1911]).

¹²⁸ Por. *tamże*. Szczegółowe informacje na temat historii [Amtsbezirk Sibyllenort](#), od czasu jego powstania do 1.1.1945 na stronie, gdzie podaje się jedynie dwóch naczelników urzędu (*Amtsvorsteher*): „14.2.1874 – Herzogl. Gutsverwalter, Rittmeister Fuchs in Sibyllenort für 6 Jahren i 3.12.1880 – Herzogl. Amtsrat Bayer in Peuke für 6 Jahren”.

¹²⁹ Por. hasło [Kreisverfassung](#) w *Meyers Großes Konversations-Lexikon* 1905.

¹³⁰ Por. Bülow, *dz. cyt.*, s. 265. Są inne wersje podpalenia pałacu. Na przykład: Podpalenie miało związek z założoną w 1935 nazistowską organizacją [Ahnenerbe](#), czyli Studiengesellschaft für Geistesurgeschichte, Deutsches Ahnenerbe e.V. (Towarzystwo Badawcze nad Pradziejami Spuścizny Duchowej, Niemieckie Dziedzictwo Przodków). Por. [Pałac Sybilli w Szczodrem](#). Albo: „U schyłku II wojny światowej pałac został podpalony i częściowo spłonął. Nie ma pewności, czy w 1945 roku dokonali tego nacierający czerwonoarmiści, czy wycofujący się Niemcy” ([Pałac w Szczodrem – „śląski Windsor” zamordowany zgodnie z prawem](#)). Albo: „W 1945 r. SS-owcy spalili część pałacu, aby nie oddać go w ręce Polaków” ([Szczodre Historia najnowsza](#)).

¹³¹ Por. hasło [Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników](#) w Wikipedii.

¹³² Por. Bülow, *dz. cyt.*, s. 266.

Spis ilustracji

1. *Langendorf (Wielowieś), Schulstraße (ul. Szkolna), XIX/XX w.* Fragment pocztówki zamieszczonej na stronie <http://judaica.cz>. Na pocztówce, oprócz szkoły, widoczna jest ulica prowadząca od kościoła do szkoły (dawniej Schulstraße, obecnie ul. Szkolna) i zdjęcie synagogi. W *Kronice* znajduje się taka notatka z roku 1929 o ul. Szkolnej (Schulstraße): „Droga Wielowieś – Wojska – Jasiona została ubiegłego lata rozbudowana do szosy [kl. I]. Na poboczu szosy płot ogrodu szkolnego został cofnięty o 1-2 m. Krzyż przeniesiono na drugą stronę. Ulica Szkolna została wybrukowana” („Der Weg Langendorf – Wojska – Jasten wurde im vergangenen Sommer zu einer Chaussee ausgebaut. An der Chausseeseite wurde der Zaun des Schulgartens 1-2m zurückgerückt. Das Kreuz wurde auf die andere Seite gestellt. Die Schulstrasse wurde gepflastert”). Na temat szosy zob. np. obzerne hasło [Chaussee](#) w *Pierer's Universal-Lexikon*, Band 3. Altenburg 1857, s. 888-890 albo hasło [Chaussee](#) w Wikipedii; „szosa kl. I” – tak droga ta została sklasyfikowana na mapach Wojskowego Instytutu Geograficznego z 1933, przedtem, jak widać na zdjęciu, była drogą wiejską. Wynika z tego, że pocztówka pochodzi sprzed 1929, a zapewne trzeba ją datować co najmniej kilka lat wcześniej, bo zdjęcie synagogi, które zamieścił R. Kosubek na s. 67 w „Heimat Kalender des Kreises Tost-Gleiwitz 1929” (w art. *Die Geschichte der jüdischen Gemeinde in Langendorf*, s. 66-77), dowodzi, że co najmniej przed rokiem 1929 dokonano dość znacznej, oprócz pewnych zmian w elewacji, przebudowy frontonu synagogi (zamurowano okna [niekiedy ślady po zamurowanych oknach mylnie interpretuje się jako śla-

dy po usuniętych gwiazdach Dawidowych], schody prowadzące do synagogi zastąpiono obszernym tarasem otoczonym metalową balustradą).

2. *Proklamacja Cesarstwa Niemieckiego przez Wilhelma I, króla Prus, w Sali Zwierciadlanej pałacu wersalskiego 18 stycznia 1871.* (File: Wernerprokla.jpg w Wikipedii.) Trzecia wersja obrazu olejnego *Proklamacja Cesarstwa Niemieckiego* autorstwa Antona von Wenera (1843–1915). Dwie poprzednie uległy zniszczeniu podczas II wojny światowej. Ta wersja obrazu została zlecona przez pruską rodzinę królewską dla kanclerza Bismarcka z okazji jego 70. rocznicy urodzin. Na obrazie zostali przedstawieni: Wilhelm I Hohenzollern, Otto von Bismarck, Helmuth von Moltke, Ernest II, książę z Saksonii-Coburga-Goty, Fryderyk I Badeński. Obraz o wymiarach 250 cm wysokości i 250 cm szerokości powstał w 1885, znajduje się w zbiorach Bismarck Museum w Friedrichsruh (Niemcy). Plik Wernerprokla.jpg pierwotnie zamieścił w holenderskiej Wikipedii Känsterle 17 czerwca 2005. Licencja: domena publiczna.

3. *Europa około 1740.* (File:Europe 1740.jpg w Wikipedii.) Według *The Historical Atlas* by William R. Shepherd, 1926. Plik jest kopią obrazu ze [strony](#), z [map collection](#) of the [Perry–Castañeda Library](#) (PCL) of the [University of Texas at Austin](#). Licencja: domena publiczna.

4. *Cesarstwo Niemieckie 1871–1918.* (File:Deutsches Reich 1871-1918.png w Wikipedii.) Data (utworzony): 6.7.2009. Źródło: Deutsches_Reich1.png. Autor: Deutsches_Reich1.png; kgberger; derivative work: Wiggy! Licencja: [CC BY-SA 3.0](#).

5. *Fryderyk II Wielki, król Prus, w wieku około 68 lat.* (File:Friedrich II transparent.png w Wikipedii.) Obraz olejny na płótnie Antona Grafa (1736–1813) z 1781 (wysokość 62 cm, szerokość 51 cm), znajdujący się w kolekcji Charlottenburg Palace. Źródło/fotograf: de:Bild:Friedrich Zweite Alt.jpg. Użytkownik: ArtMechanic. Licencja: domena publiczna.

6. *Adalbert Falk, pruski minister kultury.* (File: Adalbert Falk 1900.jpg w Wikipedii.) Zdjęcie z około 1900. Źródło: pierwotnie de.wikipedia.org, gdzie wstawił je Torsten Schleese. Użytkownik: Stanmar. Licencja: domena publiczna.

7. *Fryderyk Wilhelm I.* (File:Friedrich Wilhelm I 1713.jpg w Wikipedii.) Portret Fryderyka Wilhelma I, króla Prus, sporządzony przez Samuela Theodora Gerickego (1665–1729) w 1713, znajdujący się Collection Prussian Palaces and Gardens Foundation Berlin-Brandenburg. Źródło: książka historyczna. Zdjęcie: James Steakley. Użytkownik: Jdsteamley. Licencja: domena publiczna.

8. *Rozporządzenie Fryderyka Wilhelma I, króla Prus, z 28 września 1717, nakazujące rodzicom posyłanie swych dzieci do szkoły, a kaznodziejom prowadzenie katechezy.* (File:1717 Verordnung zur Einführung der Allgemeinen Schulpflicht in Preußen.jpeg w Wikipedii.) [Źródło](#). Użytkownik: TomasoAlbinoni. Licencja: domena publiczna.

9. *Pocztówka z okazji pierwszego dnia roku szkolnego (Mein erster Schultag).* Pocztówka ze [strony internetowej](#): Historische Bildpostkarten. Sammlung Prof. Dr. Sabine Giesbrecht. Licencja: [CC BY-NC-SA 4.0](#).

10. *Wyposażenie klasy około 1900 w Prusach.* (File:Klassenzimmer der Zeit um 1900 w Wikipedii.) Data: 2009 wstawienia do Wikipedii niemieckiej. Źródło: Schulmuseum Bergisch Gladbach, Sammlung Cüppers. Autor: Peter Joerißen. Użytkownik: w:de:Peter.joerissen. Licencja: domena publiczna.

11. *Chłosta w szkole, Prusy 1842.* (File:Theodor Hosemann Prügelstrafe 1842.jpg w Wikipedii.) Grafika Theodora Hosemanna (1807–1875) *Schulische Prügelstrafe in Preussen 1842*. Źródło: Lothar Brieger, *Theodor Hosemann: Ein Altmeister Berliner Malerei. Mit einem Katalog der graphischen Werke des Künstlers von Karl Hobrecke*, München, Delphin-Verlag, 1920, s. 28. Licencja: domena publiczna.

12. *Wielowiejski Związek Szkolny.* Wykorzystano dwa fragmenty zbioru *Karte des Deutschen Reiches: 478. Lublinitz* (data wydania 1884) i *500. Gleiwitz* (data wydania 1907) w skali 1:100000, wydanych przez Kartographische Abteilung der Königlichen Preußischen Landesaufnahme w Berlinie. Lokalizacja oryginału: Archiwum Państwowe w Katowicach, GEO-HIST. Digitalizacja: Archiwum Państwowe w Katowicach. Publikacja: Biblioteka Śląska, Katowice. Licencja: domena publiczna.

13. *Nowa szkoła*, której budowa została ukończona w 1879. Fragment pocztówki zamieszczonej na stronie <http://judaica.cz>.

14. *Czytanki dla klas średnich w katolickich szkołach ludowych (Lesebuch für die Mittelklassen katholischer Volksschulen*. Für die Rheinprovinz bearbeitete Ausgabe des im Auftrage des Königlichen Provinzial-Schulkollegiums zu Münster herausgegebenen Lesebuchs. Ausgabe für Regierungsbezirk Aachen. Achte Auflage. (Mit der vorigen Auflage inhaltlich gleich.) Preis fest gebunden 70 Pfennig. Dortmund. Druck und Verlag W. Crüwell. 1887). Strona tytułowa, pierwsza strona spisu treści, pierwsza strona tekstu. Źródło: [GEI-Digital](#). Licencja: domena publiczna.

15. *Czytanki w katolickich szkołach ludowych w Prowincji Śląskiej (Lesebuch für die Oberklassen katholischer Volksschulen der Provinz Schlesien*. Ausgabe A. Ladenpreis gebunden 2,50 Mark. Dortmund. Druck und Verlag von W. Grüwell. 1917). Strona tytułowa i pierwsza strona spisu treści. Publikacja dostępna na portalu [Opolskiej Biblioteki Cyfrowej](#).

16. *Biblijna historia Starego i Nowego Testamentu Schustera dla katolickich szkół ludowych (Biblische Geschichte des alten und neuen Testaments*. Für katholische Volksschulen. Mit 112 Abbildungen und eine Karte. Von Dr. J. Schuster. Für den k.k. Schulbücher-Verlag in Wien. 1869). Okładka.

17. *Biblijna historia Schustera*, przekład polski z 1919, część spisu treści i pierwsza strona tekstu. (Dr. J. Schustera *Historija biblijna dla katolickich szkół ludowych*. Nowo opracowana przez ks. Gustawa Meya. Z aprobacją Najprzewielebniejszych Ks. Ks. Arcybiskupa Fryburskiego, Księcia-Biskupa Wrocławskiego i poleceniem wielu Ks. Ks. Biskupów. Z licznymi obrazkami, dwiema mapami i poglądem na Ziemię Św., Fryburg w Badenji, Księgarnia Nakładowa Herdera i Sp. Wiedeń I, Wollzeile 33: B. Herder). Zdigitalizowana wersja do pobrania na [stronie](#) Ultra montes.

18. *Wielki katechizm religii katolickiej Deharde'a (Grosser Katechismus der katholischen Religion mit einem Abrisse der Religionsgeschichte für die reifere Jugend und für Erwachsene* von J. Deharbe, S. J. Neueste, vermehrte Auflage des. sogen. „Lehrbegriffes”. Mit Erzbischöflicher und

Bischöflicher Approbation. Preis ungebunden 50 Pf., gebunden 70 Pf. Regensburg, New York & Cincinnati, Papier, Druck und Verlag von Friedrich Pustet [1890]. Okładka.

19. *Polski przekład* Katechizmu *Deharde'a*, strona tytułowa, część *Spisu treści* i 1. strona *Wstępu*. (*Katechizm rzymsko-katolicki* X. J. Deharde T. J. dla doroślejszej młodzieży przełożony na język polski przez X. E. Likowskiego, Lic. ś. Teol. i nauczyciela religii ś. przy król. katol. gimnazjum ś. Marii Magd. w Poznaniu. Poznań. W komisie księgarni J. K. Żupańskiego. 1864.) Licencja: domena publiczna. Zdigitalizowana przez Bibliotekę Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk wersja jest dostępna na [stronie](#) Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej.

20. *Tablica ścienna, rośliny* (*Naturgeschichte des Pflanzenreichs*, Eßlingen, 1870). (File:Naturgeschichte des Pflanzenreichs, Eßlingen 1870 - Tafel 020.jpg w Wikimedia Commons.) Data: przed 1970. Autor: Johann Ferdinand Schreiber; scan and postprocessing by Hubertl. Licencja: Scanprojekt Community Projektbudget 2012; domena publiczna. Użytkownik: Hubertl.

21. *Jakob Ferdinand Schreiber*. (File:Jakob Ferdinand Schreiber.jpg w Wikipedii.) Data: najpóźniej 1868. Źródło: *Literarische Spuren in Esslingen*. Autor: nieznan. Użytkownik: Xocolatl. Licencja: domena publiczna.

22. *Podręcznik do nauki rachunków w szkołach ludowych i elementarnych*. (R. Zimmermann, *Rechenbuch für Volks- und Elementarschulen, sowie für die unteren Klassen der Mittelschulen*. II. Teil. Mit besonderer Rücksicht auf die neue deutsche Rechtschreibung. Zweite verbesserte Auflage. 1916. Verlag von Ludwig Fischer, Lodz – Warschau). Identyfikator: <http://polona.pl/item/98084023>. Źródło: Biblioteka Narodowa. Licencja: domena publiczna.

23. *Scheffel (szefel) do 1872 niemiecką miarą pojemności dla stałych ciał sypkich (np. ziarna)*. (File:Sümmer oder Scheffel, alte Maßeinheit im deutschen Sprachgebiet.jpg w Wikipedii.) Data: luty 2014. Źródło: praca własna. Autor: HOWI – Horsch, Willy. Użytkownik: HOWI. Licencja: [CC BY 3.0](#).

Zapomniani w rodzinnej Wielowsi

24 *Awers monet: obiegowych (Kurant) 1 talar i 1/6 talara oraz zdawkowych: 1 srebrny grosz i 1/2 srebrnego grosza.* (File:Silbermünzen-Preussen-1821-av.jpg w Wikipedii.) Data: 23.02.2017. Źródło: praca własna. Autor i użytkownik: Eckhardju. Licencja: [CC BY-SA 4.0](#).

25. *Rewers monet: obiegowych (Kurant) 1 talar i 1/6 talara oraz zdawkowych: 1 srebrny grosz i 1/2 srebrnego grosza.* (File:Silbermünzen-Preussen-1821-rv.jpg w Wikipedii.) Data: 23.02.2017. Źródło: praca własna. Autor i użytkownik: Eckhardju. Licencja: [CC BY-SA 4.0](#).

26. *Miary na dawnym ratuszu w Regensburg.* Napis: „der stat schuch der stat öln u. der stat klafter” (miejska stopa, miejski łokieć i miejski klafter). (File:Regensburg - Altes Rathaus - Masse - 2016.jpg w Wikipedii.) Data: 11 kwietnia 2016. Źródło: praca własna. Autor: Hans Koberger. Użytkownik: Hans Koberger. Licencja: [CC BY-SA 4.0](#).

27. *1 marka w Cesarstwie Niemieckim, awers i rewers, 1905.* (File:1-Mark-1905-Front.jpg w Wikipedii.) Data: 16 marca 2013. Źródło: praca własna. Autor: Tuxyso. Użytkownik: Tuxyso. Licencja: [CC BY-SA 3.0](#)..

28. *Pałac w Wielowsi.* Fragment pocztówki z 1904 (wpis z datą 8.9.04), na której, oprócz pałacu, widać kościół katolicki, pocztę, synagogę. Usunięto część wpisu i ramkę, w której umieszczono pałac, a także podpis „Schloss”. Pocztówka. Zasoby: [Fotopolska](#). Dodane: 17 lutego 2013. Źródło: Aukcje internetowe. Użytkownik: McAron. Licencja: domena publiczna.

29. *Ogłoszenie w „Tost-Gleiwitzer Kreisblatt” nr 1, 6 stycznia, 1885.* Oryginał w: [Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Gliwicach](#); Digitalizacja: [Biblioteka Śląska, Katowice](#); Licencja: domena publiczna.

30. *Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Maryi przed przebudową w 1934.* Zdjęcie publikowane bez podania źródła, np. w Zielonka, dz. cyt., s. 265 czy cytowanej pracy zbiorowej *Wielowieś 1305–2005*, s. 8.

31. *Stacja kolejowa w Toszku w latach 1910.* Zasoby: [Fotopolska](#). Dodane: 27.08.2013. Źródło: Aukcje internetowe. Użytkownik: Dominik C. Licencja: domena publiczna.

32. *Gimnazjum miejskie Johanneum, lata 1935–1940*. Poczłtówka. Zasoby: [Fotopolska](#). Dodane: 13 stycznia 2010. Źródło: Aukcje internetowe. Użytkownik: Cristoforo. Licencja: domena publiczna.

33. *Graf Johannes Maria von Renard*. (File:JMRenard.jpg w Wikipedii. Data: około 1851.) Źródło: G. G. Winkel, *Biographisches Corpsalbum der Borussia zu Bonn 1821–1928*, Aschaffenburg 1928, s. 128. Autor: niezna-ny. Użytkownik: plik wstawił Bot (Magnus Manske). Licencja: domena publiczna.

34. *Plany budowy sali gimnastycznej dla Królewskiego Gimnazjum w Wielkich Strzelcach*. Plany znajdują się w wielu zasobach internetowych, m.in. w zasobach [Europeana](#), i są udostępniane na wielu portalach, m.in. [Omnia](#) (w zakładce EXPLORE YOUR RESULTS, w rubryce Gymnasium in Gross Strehlitz. Image. Architekturmuseum der Technischen Universität Berlin in der Universitätsbibliothek).

35. *Lista maturzystów w latach 1899/1900*, w: *Jahres-Bericht des Königlich-Gymnasiums zu Gross-Strehlitz für das Schuljahr 1899 mit welchem zu der am 4. April 1900 stattfindenden Schluss-Feierlichkeit ergebenst einladet der Direktor Prof. Sprotte*, s. 13 (C. Übersicht über die Abiturienten). Źródło: [Portal](#) Verein Für Geschichte Schlesiens e.V.

36. *Przegląd przedmiotów i przeznaczzonej na nie tygodniowej liczby godzin*, w: *jw.*, s. 1 (I. Übersicht über die einzelnen Lehrgegenstände und die für jeden derselben bestimmte wöchentliche Stundenzahl). Źródło: *jw.*

37. *Wykaz podręczników używanych na lekcjach*, w: *jw.*, s. 9n. (Zusammenstellung der beim Unterrichte gebrauchten Lehrbücher). Źródło: *jw.*

38. *Schlesische Friedrich-Wilhelms-Universität*. (File:Universität in Breslau.jpg w Wikipedii.) Rysunek: Carl Würbs (1807–1876). Staloryt: Johann Poppel (1807–1882). Opis: Gmach główny Uniwersytetu Wrocławskiego na XIX wiecznym sztychu. Data: XIX w. Źródło: Digital Library of Silesian Voivodeship. Użytkownik: Jonny84. Licencja: domena publiczna.

39. *Aula Leopoldina, Uniwersytet Wrocławski*. (File:Wroclaw-AulaLeopoldina2.jpg w Wikipedii.) Data: 22 września 2005. Źródło: praca

własna. Autor: Stako. Licencja: Użytkownik: Stako. Licencja: [CC BB-SA 3.0](#).

40. *Pieczczę Uniwersytetu Wrocławskiego* (Logo der *Königlichen Universität Breslau* auf einer Siegelmarke). (File:Siegelmarke K. Universität Breslau W0369003.jpg w Wikipedii.) Opis: *Seeling stamp* (tytuł: K. Universität Breslau; opis: Universitaet, blau, weiss, geprägt, mjejsce; Breslau, rozmiar: 4 cm). Data: między 1850 i 1923. [Źródło](#). Autor: nieznany. Użytkownik: Nicolas Rück (WMDE). Licencja: domena publiczna.

41. *Couleurkarte „Zur 100-jährigen Jubelfeier der Universität Breslau”* mit Farben und Zirkeln von Breslauer Studentenverbindungen (Pocztówka z okazji 100-lecia Uniwersytetu Wrocławskiego z barwami i emblematami wrocławskich stowarzyszeń studenckich). (File:Studentenverbindungen Universität Breslau 1811-1911.gif w Wikipedii.) Barwna litografia 8,9 x 13,8 cm, 1911; H. Schurade fec.; Lithographie und Druck Gebr. Keil, Halle a. S.; Verlag Max Ruge, Halle a. S. Data: 1911. [Źródło](#): Institut für Hochschulkunde, Sammlung des Coburger Convents. Aprilblatt vom Kalender 2016 der Deutschen Gesellschaft für Hochschulkunde (Matthias Stickler). Autor: H. Schurade. Użytkownik: Mehlauge. Licencja: domena publiczna.

42. *Strona tytułowa pracy doktorskiej (Willens- und Charakterbildung bei Johann Ludwig Vives [1492–1540])*. Von Georg Siske. Pädagogische Magazin, Heft 460. Langensalza, Hermann Beyer & Söhne [Beyer & Mann] Herzogl. Sächs. Hofbuchhändler, 1911). Data: 22 kwietnia 2020. [Źródło](#): praca własna. Autor: Paweł Pachciarek. Licencja: domena publiczna.

43. *Johann Luis Vives*. (File:LuisVives.jpg w Wikipedii.) Autor olejnego portretu na płótnie nieznany. Data: XVII w. Wymiary: wys. 88 cm, szer. 72 cm. Kolekcja: Museo del Prado. Obecnie: Instituto de Espana. Użytkownik: Tiberioaudio99. Licencja: domena publiczna.

44. *Strona tytułowa zebranych dzieł Johanna Luisa Vivesa z 1555*. Io. Lodovici Vivis Valentini opera, in duos distincta tomos... Dzieło zdigitalizowane przez Google.

45. *Spis ksiąg pierwszego tomu.*

46. *Spis ksiąg drugiego tomu.*

47. *Pierwsza strona indeksu rzeczowego do dzieł Vivesa.*

48. *Królewskie katolickie Gimnazjum w Gliwicach, 1900–1910.* Zasoby: [Fotopolska](#). Dodane: 21 kwietnia 2009. Źródło: Aukcje internetowe. Użytkownik: fck. Licencja: domena publiczna.

49. *Sprawozdanie z roku szkolnego 1913/14.* Źródło: [Verein für Geschichte Schlesiens](#).

50. *Pierwsze niemieckie Landerziehungsheim założone w 1903 przez Berthę von Peterssen w Gaienhofen* (stan obecny). File:SchlossGaienhofen.jpg w Wikipedii. Data: 24 lutego 2008, Źródło: praca własna. Autor: Tilda. Użytkownik: Tilda-commonswiki. Licencja: domena publiczna.

51. *Letnia rezydencja Sybilli Marii, 1770.* Zasoby: [Fotopolska](#). Dodane: 13.3.2014. Źródło: Aukcje internetowe. Użytkownik: pawulon. Licencja: domena publiczna.

52. *Pałac Sybilli – drzeworyt, 1898.* Zasoby: [Fotopolska](#). Dodane: 13 marca 2014. Źródło: Aukcje internetowe. Użytkownik: siggi. Licencja: domena publiczna.

53. *Fontanna na tle fasady śląskiego Windsoru, 1921.* Zasoby: [Fotopolska](#). Dodane: 28. 1. 2011. Źródło: Daniel Tuora – kolekcja własna. Użytkownik: +Festung. Licencja: domena publiczna.

54. Ogłoszenie w „Schlesische Zeitung” Verlag von Wilh[elm] Gottl[ieb] Korn, Breslau, Jg. 177, Nr. 47, den 26. Januar 1918, S. 8, powtórzone w numerze lutowym (Nr. 83, S. 3) tegoż roku. Źródło: [Archiwum Państwowe w Katowicach, Oddział w Gliwicach](#). Licencja: domena publiczna.

Ogłoszenia o nieco zmienionej treści („Landerziehungsheim Sibyllenort bei Breslau. Höhere Vorbereitungsanstalt mit Pensionat für Einj.-Freiw.-Examen, f. Prima u. Fähnriche von Sexta ab. Individualbehandlung. Gute u. reichliche Verpflegung. Prospekte durch Dr. Siske”) ukazały się co najmniej jeszcze w „Schlesische Zeitung” 10 lipca, 7 i 5 sierpnia 1918.

Spis treści

Wprowadzenie	5
Przypisy	8
Georg Siske	11
Formularz personalny	11
Chronologia wydarzeń.....	19
Elementarna szkoła ludowa w Cesarstwie Niemieckim.....	21
Jak w świetle <i>Kroniki</i> było w wielowiejskiej szkole ludowej?	27
W gimnazjum strzeleckim	44
W środowisku uniwersyteckim	52
Praca doktorska	54
Założyciel <i>Landerziehungsheim</i>	60
Uwagi końcowe.....	71
Przypisy	73
Spis ilustracji	99

